

บทที่ ๒

สารคดีวิชาการ

สารคดีวิชาการ หมายถึงหนังสือที่ให้ข้อมูลความรู้ในศาสตร์หรือวิทยาการแขนงใดแขนงหนึ่งหรือแขนงต่าง ๆ สารคดีประเภทนี้มีความคล้ายคลึงกับตำราวิชาการค่อนข้างมาก เพียงแต่โดยส่วนใหญ่แล้วจัดเป็นตำราออกหลักสูตร หรือหนังสืออ่านประกอบ และมีลักษณะการเขียนที่มุ่งให้ความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการให้ความรู้ สารคดีวิชาการเป็นสารคดีที่มีความเติบโตกว้างขวางมาก เพราะแบ่งย่อยออกไปตามสาขาวิชาการต่าง ๆ ได้ไม่จำกัด เช่น ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ กฎหมาย การเมือง การปกครอง การพัฒนาชุมชน การศึกษา ภาษา วรรณคดี สื่อสารมวลชน เป็นต้น หนังสือที่จัดเป็นสารคดีวิชาการอาจจะไม่ได้มีลักษณะการเขียนในรูปหนังสือวิชาการเพื่อแสดง อรรถาธิบายให้ความรู้โดยตรงเท่านั้น แต่อาจเขียนในลักษณะอย่างอื่น เช่น ประกาศ จดหมาย หรือบันทึก โดยมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับความรู้แขนงต่าง ๆ เป็นหลัก เช่น **ประกาศต่าง ๆ** ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว **ถ้อยแถลง** **บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ** เป็นต้น หนังสือเหล่านี้ได้รับการยอมรับว่าเป็นข้อเขียนทางวิชาการที่ให้ความรู้และใช้อ้างอิงได้

เนื่องจากในสมัยปัจจุบันอันเป็นยุคสมัยแห่งการแข่งขัน มนุษย์มีความจำเป็นมากขึ้นในการแสวงหาความรู้นอกชั้นเรียน เพื่อพัฒนาตนเองให้ทันสมัย ทันโลก ทันสังคม หนังสือประเภทคู่มือ (How to) จึงเป็นหนังสือที่ช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิต เพิ่มพูนความรู้ และส่งเสริมศักยภาพในการประกอบอาชีพและการดำรงตนในสังคมให้ดียิ่งขึ้น หนังสือประเภทคู่มือเหล่านี้จึงอาจนับได้ว่าเป็นสารคดีวิชาการเช่นกัน หนังสือประเภทนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับข้อมูลความรู้ แต่ต่างจากสารคดีวิชาการทั่วไป ตรงที่วิธีการเรียบเรียงการนำเสนอข้อมูล สีสันภาษาที่ใช้ มีลักษณะที่เป็นวิชาการน้อยกว่าสารคดีวิชาการทั่วไป

สารคดีวิชาการมีจำนวนมากมายและหลากหลาย จึงจะขอยกตัวอย่างสารคดีวิชาการที่น่าสนใจศึกษาบางเรื่อง และบางส่วน ดังนี้

ประมุขประกาศรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ วิทยาการต่าง ๆ อย่างยิ่ง ทั้งศาสนา วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ และภาษาศาสตร์ งานพระราชนิพนธ์ของพระองค์มีจำนวนมากมาย ได้แก่ **รายยาวมหาวงศ์อันครชาดก** **กัณฑ์วนป่วนสัน** **จุลพนมมหาพน** **สักกรบรรพ** และ **ถ้อยแถลง** บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอน **พระรามเดินดง** บทขับระบำเรื่อง **อรพูน**

เมฆา ดอกไม้เงินดอกไม้ทอง และนารายณ์ปราบหนุมาน พระบรมราชโองบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา และเรื่องต่าง ๆ หมายประกาศเรื่องต่าง ๆ เป็นต้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทรงมีประกาศในเรื่องต่าง ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑ จำนวนกว่า ๔๐๐ เรื่อง ในชั้นแรกประกาศต่าง ๆ ใช้เขียนแล้วแจกไปตามกรม กองต่างๆ รวมทั้งหัวเมือง ตามแบบที่กระทำมาแต่เดิม แต่ทรงแก้ไขวิธีการแจกประกาศ โดยให้กรมต่างๆ ไปคัดหมายประกาศเอง ณ หอหลวง ส่งแต่สำเนาประกาศไปที่มหาดไทย กลาโหมและกรมท่า เพื่อให้ประกาศออกไปยังหัวเมือง เหตุที่ทรงแก้ไขเช่นนี้ เพราะการเขียนประกาศแจกจ่ายอย่างแต่ก่อน เป็นการมากมายเกินกว่ากำลังพนักงานในกรมพระสุรัสวดีจะรับผิดชอบได้ ประกาศที่ส่งออกไปจึงไม่ทั่วถึงทุก กระทรวงทบวงการได้จริง

ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพิมพ์หลวงในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า โรงพิมพ์อักษรพิมพ์การ เริ่มพิมพ์หมายประกาศ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ ในชั้นต้นโปรดเกล้าฯ ให้ทำเป็นหนังสือพิมพ์ข่าวออกในระยะเวลาที่กำหนด ขนานนามว่าหนังสือราชกิจจานุเบกษา บอกข่าวในราชสำนักและเก็บความจากประกาศต่าง ๆ ซึ่งออกในระชะนั้น โดยบอกให้ทราบแต่เพียงเนื้อความ ประกาศที่ดีพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เป็นพระราชนิพนธ์เสียโดยมาก เห็นไม่มีผู้ใดกล้ารับผิดชอบเป็นผู้แต่ง ต่อมาทรงคิดพระราชหุระอื่น ไม่มีเวลาพอจะทรงแต่งหนังสือราชกิจจานุเบกษา หนังสือนี้จึงพิมพ์อยู่ได้เพียง ๑ ปีก็ต้องหยุด แต่ยังโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หมายประกาศ เป็นใบปลิวแจกตามกระทรวงทบวงการ และปิดตามที่ประชุมชนแทนการป่าวร้อง โดยให้พิมพ์ประกาศตลอดทั้งเรื่อง ไม่คัดแต่เนื้อความเหมือนลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เป็นประเพณีเช่นนี้มาตลอดรัชกาลที่ ๔ สืบมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ กลับมาออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาอีกเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ แต่นั้นมาบรรดาหมายประกาศต่าง ๆ จึงใช้ลงพิมพ์ในหนังสือนี้ เลิกวิธีแจกจ่ายอย่างแต่ก่อนสืบมาจนถึงทุกวันนี้

ดังนั้น ประกาศในรัชกาลที่ ๔ จึงมีสำเนาเป็น ๒ ชนิด คือ เมื่อยังไม่ได้ตั้งโรงพิมพ์หลวงเป็นสำเนาหนังสือเขียน และเมื่อตั้งโรงพิมพ์หลวงแล้ว เป็นสำเนาหนังสือพิมพ์ ประกาศเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ในความถือครองของบุคคลต่าง ๆ ได้มีการรวบรวมขึ้นพิมพ์ใหม่เพื่อประโยชน์แก่สาธารณะ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ซึ่งทรงบัญชาการโรงพิมพ์หลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และทรงจัดพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาอีกครั้งหนึ่ง ได้ทรงหาสำเนาประกาศครั้งรัชกาลที่ ๔ มาตีพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ออกหนังสือพิมพ์ครุโฆวาท ก็ทรงหาประกาศในรัชกาลที่ ๔ มาตีพิมพ์ไว้อีก กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณก็หาสำเนาประกาศมาตีพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ การรวบรวมประกาศมาตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดโดยเฉพาะ มีขึ้นเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเป็นผู้บัญชาการโรงพิมพ์หลวง ได้ทรงพยายามหาสำเนาดั้งฉบับในที่ต่าง ๆ

มารวมพิมพ์ได้ ๓ เล่มสมุดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ โรงพิมพ์อักษรพิมพ์การเลิกไป โรงพิมพ์อักษรนิติจึงพิมพ์ต่อมาอีก ๑ เล่ม รวมเป็น ๔ เล่ม ต่อมาเมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการหอพระสมุดฯ ได้รวบรวมประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่อยู่ในหนังสือต่าง ๆ และที่ได้มาจากที่อื่น ได้แก่ กระทรวงมหาดไทย เป็นต้น จึงเป็นการรวบรวมหมายประกาศต่าง ๆ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๔ อันเป็นปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลี้ภัยลี้ภัยราชสมบัติเป็นต้นมา และมีการจัดพิมพ์เพื่อเป็นสาธารณประโยชน์ ให้ชื่อว่า **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔** จากนั้นมีการพิมพ์อีกหลายครั้ง โดยองค์การคำคุณุสภ

หมายประกาศเหล่านี้ บางฉบับมีผลบังคับใช้เช่นเดียวกับกฎหมาย บางฉบับเป็นเพียงประกาศพระราชนิยม บางฉบับเป็นพระบรมราโชวาทแนะนำตักเตือนเพื่อความสงบเรียบร้อย และความผาสุกของประชาชน ประกาศเหล่านี้ที่ยังใช้เป็นกฎหมายและประเพณีอยู่ก็มี ที่ยกเลิกแล้วก็มี เพราะหมดยุคสมัย และมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่หมายประกาศต่าง ๆ ยังเป็นประโยชน์ในการศึกษาด้านโบราณคดี ภาษา วรรณคดี และวัฒนธรรม ได้ไม่น้อยเลย

หมายประกาศกว่า ๔๐๐ ฉบับเหล่านี้มีเนื้อหาต่าง ๆ กัน ดังนี้

๑. ประกาศเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำภาษา นามคำเรียกชื่อ และพระราชทานนามสถานที่ต่าง ๆ เช่น ประกาศสรรพนามสำหรับช้างม้า, ประกาศว่าด้วยออกพระนามแลคำกราบทูลฯ, ประกาศให้ใช้คำ กับ แก่ แคะ แต่ ต่อ ใน ยัง ในที่ควร, ประกาศขานนามพระที่นั่งในตำราชวรศิษย์ แลพระที่นั่งสร้างใหม่ เป็นต้น

๒. ประกาศเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ เช่น ประกาศเรื่องภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงเป็นปาราชิก, ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฎี, ประกาศให้พระสงฆ์ฆาตพระแก้วมรกตในเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ, ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์ สามเณร และศิษย์วัด, ประกาศไม่ให้พระสงฆ์บอกใบ้แทงหวายแลประพุดตือนาจาร เป็นต้น

๓. ประกาศเกี่ยวกับการปฏิบัติราชการแผ่นดิน เช่น ประกาศเรื่องการถวายฎีกา, ประกาศว่าด้วยเวลากราบทูลชื่อราชการ แลกิจธุระ, ประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาถวายด้วยกระดาษม้วน แลให้ใช้อักษรตามแบบอย่าง, ประกาศพระบรมราโชวาทข้าหลวงออกไปสักเลขหัวเมือง เป็นต้น

๔. ประกาศเกี่ยวกับธรรมเนียมในราชสำนัก เช่น ประกาศห้ามไม่ให้หม่อมเจ้าต่างกรมมาคบบางใน, ประกาศทรงอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก, ประกาศเรื่องหม่อมเจ้ากราบถวายบังคมลาไปหัวเมือง, ประกาศให้ยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน, ประกาศห้ามไม่ให้มีม้างูม้านาในพระบรมมหาราชวัง เป็นต้น

๕. ประกาศเกี่ยวกับพระราชพิธี เช่น ประกาศเรื่องพระราชทานกรฐินที่กรุงเก่า, ประกาศการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ แลเฉลิมพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ, ประกาศพระราชพิธีจรดพระนังคัล, ประกาศมหาสงกรานต์ปีวอก โทศก, ประกาศพระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์,

ประกาศเรื่องปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ เป็นต้น

๖. ประกาศแต่งตั้งบุคคล เช่น ประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองจีน เมืองกาญจนบุรี ๗ เมือง แลตั้งจีนเวทเป็นขุนราชภัตการ, ประกาศตั้งเจ้าพระยามนิกบดินทรเป็นผู้สำเร็จราชการกองสกลเสนาบดีเจ้าพระยามหาพิไชยญาติ, ประกาศนามผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นต้น

๕. ประกาศเกี่ยวกับกฎหมายและคดีความต่าง ๆ เช่น ประกาศพระราชบัญญัติมรดกสินเดิมแลสินสมรส, คำพิพากษาแลพระราชกระแสตัดสิน เรื่องโทษเอาลับพระยาไชยา, พระราชบัญญัติกฎหมายท้องน้ำ, นุกรุก, ห้ามยิงปืน, แลการเที่ยวอาละวาดของพวกกลาสี, ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะลักพา, ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผัวชายเมีย บิดามารดาขายนุตร เป็นต้น

๖. ประกาศเรื่องภาษีอากร เช่น ประกาศเรียกอากรมะพร้าว ๓ ดันสลึง, ประกาศพักดอกรค่าน้ำ, ประกาศเรื่องค่าฤชาธรรมเนียม, ประกาศเรื่องจ่ายเงินภาษีบำรุงพระนคร, ประกาศตั้งภาษีน้ำตาลทรายแบกเป็น ๓ ราย, ประกาศเรื่องภาษีพลู, ประกาศเลิกภาษีผลมะพร้าว, ประกาศไม่ให้จำหน่ายข้าวออกไปนอกประเทศ เป็นต้น

๖. ประกาศเกี่ยวกับคนต่างชาติ เช่น ประกาศว่าด้วยเขตซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้, ประกาศว่าด้วยการประพุดติดต่อฝรั่งเศสอังกฤษแลอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย, ประกาศห้ามไม่ให้ช่วยคนในบังคับต่างประเทศยุโรปมาเป็นทาส, ประกาศตั้งกงสุลปรุสเลียน, ประกาศพระราชทานบรรดาศักดิ์พ่อค้าต่างประเทศ, ประกาศอนุญาตให้คนในบังคับสยามรับทำงานของกงสุลอังกฤษได้ เป็นต้น

๗. ประกาศเรื่องทั่วไป เช่น ประกาศให้ระวังเพลิงไหม้, ประกาศไม่ทรงดีเตียนคน ๔ จำพวก, ประกาศคนเล่นว่าวให้ระวังสายป่าน, ประกาศมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี, ประกาศเตือนในราษฎรซื้อข้าวเพราะจะเปิดให้จำหน่ายออกนอกประเทศ, ประกาศดาวหางขึ้นอย่าให้วิตก, ประกาศเรื่องมิให้ละทิ้งคนเสียจริต, ประกาศดาวพระเคราะห์พุธเข้าในดวงอาทิตย์, ประกาศสุริยุปราคา, ประกาศขอแรงราษฎรบ้านใกล้เคียง คัดถอนต้นโพธิ์ ต้นไทร แลต้นไม้อื่น ๆ ที่กำพง ป้อม ประตู่, ประกาศไม่ให้เชื่อข้อความที่มีผู้ทิ้งหนังสือไปยังหนังสือพิมพ์, ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิง แลเรื่องหมอมือเรื่องช่าง เป็นต้น

หมายประกาศโดยทั่วไป มีข้อความเป็นหลัก ๕ ประการ คือ

๑. วันเดือนปีที่สั่ง อาจอยู่ตอนต้นหรือตอนท้ายของประกาศ

๒. นามผู้สั่ง

ถ้าสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสเอง ก็จะใช้คำว่า มีพระราชโองการ เช่น “ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่า.....”

หากมีผู้อื่นมาสั่งก็อ้างนามผู้นั้นเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ เช่น “ด้วยเจ้าพระยาธรรมาธิบดีรับพระบรมราชโองการ ไล่เกล้าไล่กระหม่อมทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า.....”

๓. กล่าวถึงคดีอันเป็นมูลเหตุแห่งประกาศนั้น

๔. พระราชวินิจฉัย

๕. ข้อบัญญัติให้กระทำหรือข้อห้ามมิให้กระทำหรือพระราชนิยมในเรื่องนั้น ๆ

คุณค่าของประกาศรัชกาลที่ ๔

หมายเหตุประกาศรัชกาลที่ ๔ นับเป็นเอกสารที่มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อคนรุ่นหลังหลายประการ ดังนี้

๑. ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างเช่น พระราชพิธีต่าง ๆ คดีความสำคัญ การค้า การเก็บภาษีอากร ความสัมพันธ์กับคนต่างชาติ ตลอดจนเหตุการณ์สำหรับทางดาราศาสตร์ เช่น สุริยุปราคา และดาวหาง เป็นต้น

๒. ได้ทราบพระราชอุปนิสัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหลาย ๆ ด้าน เช่น

- ทรงมีความยุติธรรม เมื่อทรงตัดสินคดีความใด ทรงมีพระราชวินิจฉัยอย่างถี่ถ้วนรอบด้าน
- ทรงโปรดความถูกต้อง เช่น ทรงประกาศเรื่องการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง ประกาศเรื่องการใช้ตำแหน่ง หรือพระนามเจ้านายให้ถูกต้อง เช่น ประกาศว่าด้วยการออกพระนามแลคำกราบทูลฯ ตอนหนึ่งมีความว่า

“ผู้ที่จะต้องกราบทูลพระกรุณาด้วยออกพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลเจ้าต่างกรม ให้ถูกต้องตามที่ใช้สั้นแลยาว แลคำอื่น ๆ ที่ออกพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ให้ไว้ในที่จะกราบทูลแลใช้ในหนังสือท้องตราก็ดี ในที่อื่น ๆ ก็ดี ถ้าไม่ออกพระนามให้ชัดจะว่าแต่พระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น ก็จะไม่รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ไหน ในที่บังคับเช่นนี้ ให้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่าให้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า พระปิ่นเกล้าให้ใส่พระเจ้าอยู่หัวเข้าด้วย ถัดพระเจ้าอยู่หัวเสียไม่ใส่ก็ชื่อว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอกับเจ้าต่างกรมไปไม่ชอบ”

- ทรงมีพระเมตตา ดังจะเห็นว่าทรงมีประกาศไม่ให้ทอด้ทั้งคนวิกลจริต และทรงโปรดชุบเลี้ยง ทรงมีพระเมตตาอนุญาตให้เจ้าจอม และข้าราชการฝ่ายใน ถวายบังคมลาออก กลับไปอยู่บ้านเดิมของตัว หรือแต่งงานใหม่ได้ ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานอภัยโทษแก่ผู้ขอลอแก้โทษ ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายมีละครได้ อย่างเช่น

“มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้ใดเล่นละครผู้ชายผู้หญิงก็ได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามีละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน เดียวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่าละครในหลวงมีขึ้นก็หามิใคร่เล่นละครอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดเลขอยู่ การอันนี้มีได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเลขเล่นอยู่แต่ก่อน

อย่างไรก็เล่นไปเถิด ในหลวงมีการงานอะไรบ้างก็จะได้โปรดหาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิด ขอยกเสียแต่รัศมีเกล้าขอยกอย่างหนึ่ง เครื่องแต่งตัวลงขอยกอย่างหนึ่ง พานทอง หีบทองเป็นเครื่องขอยกอย่างหนึ่ง เมื่อบาททำขวัญยกแต่เครื่องขอยกอย่างหนึ่ง แล้วอย่าให้ขุนบุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมควรเอามาเล่นละคร ให้เขาได้รับความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง ขอยกห้ามไว้แต่การเหล่านี้ ให้ท่านทั้งปวงเล่นไปเหมือนอย่างแต่ก่อนเถิด”

- นอกจากทรงมีพระเมตตาต่อพสกนิกรของพระองค์แล้ว ยังทรงมีพระเมตตาต่อสัตว์ด้วย เช่นมีประกาศห้ามไม่ให้กระบวนแห่ตีฆ้องให้ขับไล่ไปเสียให้พ้น

- ทรงโปรดเชิดชูของดีที่มีอยู่เดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องภาษาไทย ซึ่งมีผู้ใช้ผิดเพี้ยนไปจากที่เคยใช้กันมาแต่เดิม จะทรงมีประกาศให้ใช้คำให้ถูกต้องตามเดิม เช่น ให้ใช้คำว่า ภูษามาลา ไม่ใช่ มาลา ภูษา เรียกวัดพนัญเชิง ไม่ใช่เรียกว่า วัดผนังเชิง คำใดที่มีใช้ในภาษาไทยอย่างเหมาะสมแล้ว ก็ทรงมีพระราชประสงค์ให้ใช้คำนั้น ไม่ต้องชวนขายแต่คำขึ้นใหม่ หรือหากบาลีสันสกฤตมาใช้ อย่างเช่น

“คำเรียกซากผีว่าศพนั้นถูกต้องแล้ว ให้ใช้เขียนหนังสือแลกราบทูลว่าศพอยู่นั้นแล ใครย่ออุตรจิตตามชาววัด คิดสั้นไป เขียนบ้างกราบทูลบ้างว่า “อสุภ อสภ อาสภ” อย่างไร ๆ อย่างหนึ่งเลย คำว่าศพนี้ ออกจากคำมคธว่าจโวเป็นแท้ ไม่ใช่คำอื่น...”

- ไม่ทรงโปรดการหมอดู ไสยศาสตร์คาถาอาคม เช่น “ข้อหนึ่ง ทรงรังเกียจอยู่ด้วยคนเป็นหมอดูมักสอพลอประจบประแจงเจ้านาย ไว้ตัวเป็นผู้วิเศษผู้การที่ล่วงแล้วแลการข้างหน้า ให้คนนับถือหลงเชื่อไป ถึงเกิดความอะไรขึ้นจะเอาจริงไม่ได้สักอย่างเดียว คนที่นับถือหมอดูนั้นทรงรังเกียจนัก”

๓. ได้ทราบว่าจะเข้าอยู่หัวทรงดูแลทุกข์สุขของประชาชนอย่างใกล้ชิด ทรงบำบัดปิดเป่าความเดือดร้อนของประชาชนให้ลุล่วงโดยเร็ว อย่างเช่น

“ถ้าผู้ใดได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าภาษีนายอากรกดขี่เรียกภาษีอากรเหลือเกิน หรือมีทุกข์ด้วยเรื่องคดีใด ๆ ก็ดี ให้มากราบเรียนร้องทุกข์ต่อท่านเสนาบดี แม้นท่านเสนาบดีสั่งตุลาการคนใดให้ชำระแลตุลาการกดความไว้ให้เนิ่นนาน หันเคืองหนึ่งแล้ว ข้อคดียังมีได้สำเร็จ ก็ให้ราษฎรผู้ได้รับความเดือดร้อนนั้นทำเรื่องราวฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย จะโปรดเกล้าฯ ทรงตัดสินให้สำเร็จโดยเร็ว”

๔. ข้อความในประกาศมักสั้น กระชับ ตรงประเด็น ส่วนประกาศบางเรื่องที่มีขนาดยาวจะมีสัมพันธภาพดี เรื่องราวที่ทรงยกมาเป็นตัวอย่างจะสนับสนุนความคิดหลักให้ชัดเจน

๕. แม้ภาษาที่ใช้ในประกาศจะเป็นภาษาที่พื้นสมัยบ้าง แต่ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นภาษาที่อ่านง่าย ตรงไปตรงมาชัดเจน และแสดงพระอารมณ์จริงจังในเรื่องที่ทรงประสงค์จะให้พสกนิกรกระทำตาม พระอารมณ์จริงจังนี้บางครั้งอาจกล่าวได้ว่าทรงมีพระอารมณ์ขัน เช่น

“ถ้าใครขึ้นว่าอสุภ อาสภ ดังนั้น ในหลวงทรงแข่งไว้ว่า ให้ศิระคนนั้นล้านเหมือนหลวงตาในวันโกนเป็นนิมนิรันดรไป ถ้าใครเขียนแลกราบทูลว่าศพตรง ๆ แล้ว ทรงพระอิริยาบถอวยพรผู้นั้นว่า

ถ้าศีรษะล้าน ให้ผมงอกตก ถ้าไม่ล้านก็อย่าให้ล้านเลย”

“ให้คงเรียกภูษามาลาตามเดิม อย่าเรียกว่ามาลาภูษา กลับหน้าเป็นหลังเลขเป็นอันขาด ถ้าใครอยากเรียกอย่างนั้นอยู่ ก็ให้ผูกคอตายหรือคอตายหรือกินยาตายไปเสียให้พ้นเมืองมนุษย์เถิด ไปเรียกอยู่ในเมืองผีให้สบาย”

หมายเหตุประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่นำมาศึกษาเป็นตัวอย่าง ได้แก่

๑. ประกาศเกี่ยวกับการใช้ภาษาไทย

- ประกาศเตือนสติคำที่เรียกชากศพ
- ประกาศเตือนสติในคำว่าปิดตรา
- ว่าด้วยคำที่เรียกว่าทแกล้วทหาร
- ประกาศให้ใช้คำว่าจศกแทนจ้อศก
- ประกาศสรรพนามสำหรับช้างม้า
- ประกาศให้ใช้คำ กับ, แก่, แต่, ต่อ, ใน, ยัง, ในที่ควร
- ประกาศห้ามไม่ให้ใช้คำว่า ขอบเนื้อเจริญใจ แลติดเนื้อต้องใจ ในคำกราบทูล
- ประกาศเรื่องเรียกกะปิน้ำปลาว่าเชื้อเคย น้ำเคย

๒. ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะลักพา

๒๘ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔

ณ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้วช มีได้ท้ม แม้นคฤหัสถ์
ชราอายุล่วงถึง ๗๐ ปีแล้ว จะหากินเลี้ยงชีวิตในคราววชนั้นจัดสน
จะบวชเป็นเถรเป็นเณรก็ได้บิดาบิดามารดาเลี้ยงชีวิตโดยง่าย ก็จะได้หัก
บาญชิตฤหัสถ์ ห้ามแต่อายุกว่า ๒๔ ปีขึ้นไปจนถึง ๗๐ ปีมิให้บวช
เป็นเถรเป็นเณรในระหว่างนั้นเป็นอันขาดทีเดียว แม้นล่วงพระราชนิธิ
ครั้งนี้ อุปัชฌาย์อาจารย์ผู้บวชให้ก็จะมิโทษฝ่ายพุทธจักร ตัวกฤตบุตร
ผู้บวชก็จะมิโทษทั้งฝ่ายพุทธจักรแลพระราชาอาณาจักรทั้ง ๒ ฝ่าย เป็น
มหันตโทษ ถ้าพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญอนุจรทั้งปวงทุก ๆ พระ
อาราม แจ่งในพระราชกำหนดกฎประศาสน์แล้วก็จงกระทำความ
พระราชบัญญัตินี้จงทุกประการ

๑๑. ประกาศห้ามไม่ให้ใช้คำว่า ขอบเมื่อเจริญใจ
แลคิดเนื้อต้องใจ ในคำกราบทูล

(คัดจากหมายรับสั่ง เดือนยี่ ปีชวด จุฬศักราช ๑๒๑๔)

ด้วยพระบรมมหาราชวัง ศิริวิสุทธิสถานวโรประการ งามวาง
กรมพระธรรมการ รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ สั่งว่าตั้งแต่มีไป เจ้าต่างกรมเจ้ายังมีได้ตั้งกรม แล
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งวงจรรู้
ทั่วกัน ถ้าจะกราบทูลพระกรุณาด้วยข้อความสิ่งใด ๆ ก็ดี ในคำทูลจะ
ว่า ๆ ขอบเมื่อเจริญใจ แลคิดเนื้อต้องใจ ที่เคยใช้มาแต่ก่อน ๆ นั้น
อย่าได้ว่าเลยเป็นอันขาดทีเดียว เพราะว่าเป็นการเช่นนั้นเป็นคำทูลขอ
ไม่สมควรจะกราบทูลพระกรุณาหาได้ ให้มหาดไทย กลาโหม พระสถิต
หมายบอกจงทำตามรับสั่ง.

๑๒. ประกาศเรื่องนามพระยาอิศราภานุภาพ

แลพระรัษฎัญญาภิบาล

(คัดจากหมายรับสั่ง เดือนยี่ ปีชวด จุฬศักราช ๑๒๑๔)

ด้วยพระศรีสุริยปริชา เสนาบดีศรีศักดิ์กษณ์ รับพระบรม
ราชโองการโปรดเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้มีหมาย
ประกาศขึ้นไปในพระบรมราชวังว่า ชื่อพระยาอิศราภานุภาพนั้นแปลออก
ไม่ได้ความ ถ้าจะแปลว่าความไม่เป็นอิสระหาถูกต้องไม่ ให้เดิมอักษร
นุ เข้าอักษรหนึ่ง ว่าพระยาอิศราภานุภาพ แปลว่าผู้มีอำนาจภาพดัง
พระอิศวรหรือว่าผู้มีอำนาจภาพแห่งพระอิศวร ดังนี้จึงจะสมควร

อนึ่ง ชื่อพระรัษฎัญญาภิบาลก็ไม่สมควร ด้วยความแปลว่าผู้ไม่รักษา
ข้าวงเลือก หากต้องตามความประสงค์ไม่ ให้แปลงเสียว่าพระรัษฎญา
ภิบาล แปลว่าผู้รักษาข้าวงเลือกโดยยิ่ง ถ้าไม่เชื่อก็ให้ราชบัณฑิต
ในพระบรมราชวัง ได้ถามพระราชาคณะเปรียญนักปราชญ์ผู้รู้จุติดี.

อนึ่ง พระยาประเสริฐดำรงนั้นไม่ค่อยจะรู้ ให้เดิมคำว่าพระยา
ประเสริฐศักรดำรง อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง.

พ.ศ. ๒๓๙๖

๑๓. ประกาศเรื่องให้ตั้งพระสงฆ์สามเณรที่สุบดิน

(ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕)

กลุ่มประกาศแก่พระราชาคณะ พระครูฐานา พระเปรียญในคณะ
กลาง คณะเหนือ คณะใต้ ทุก ๆ พระอารามหลวงจงทั่วด้วย
ณ วัน เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลูจุฬศก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔

๓๐ เข้าไปถวายพระธรรมเทศนา ที่ดำเนินสมเด็จพระนางเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้มาทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส คริสต์ศกชดิววงศ์ ว่า บัดนี้ภคฤหส์ตั้งถึงพระสงฆ์สามพระยาว่าอุปสัน โปรด ฯ จะให้พระราชกณะเจ้าอารามส่งตัวภิกษุที่อุปสันแก่กรมพระธรรมการ ถ้าภิกษุสามเณรวัดโคศุบสันเจ้าอารามส่งตัวมิได้ ให้การว่าหลบหนีหนีหายไป จะโปรด ฯ ให้บนคฤหส์ตั้งติดตามเอาตัว ถ้าได้ตัวแล้วก็จะให้พระราชกณะในพระอารามนั้น เสียสินบนให้แก่ภคฤหส์ผู้จับนั้น หนึ่ง ซึ่งบญชชีลำมะโนครวัชังยังไม่ได้ส่งนั้นให้เร่งส่งเสียในวันเดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก

จึงมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส คริสต์ศกชดิววงศ์ สั่งว่า ให้พระราชกณะทั้งปวงผู้เป็นเจ้าของอารามส่งฐานานุกรม สั่งเจ้ากณะให้ตรวจจตุตถพระสงฆ์สามเณรในอารามของตน ถ้ามีอุปสันกนิกนุชากินสุรา เล่นเบี้ย ก็อย่าให้ขับไล่ให้เสียเสียทีเดียว หนึ่ง ห้ามอย่าให้คบหาภิกษุ สามเณร ที่เที่ยวเตร็ดเตร่หาเมียอรามไม่ แลคฤหส์อันไชญติมาทกลับนอนที่ภคฤหส์ ตั้งแต่คืนหนึ่งสองคืนขึ้นไปเป็นอันขาด ถ้าภิกษุสามเณรคฤหส์ที่กระทำความผิดดังกล่าวมานี้มาอาศัย หลับนอนอยู่ในภคฤหส์ใด มีผู้ขัดขวางว่าอยู่ภคฤหส์นั้น ถ้าได้ตัวผู้หนีไปได้อีก ได้ความจริงว่าอยู่ภคฤหส์นั้น ก็จะให้เจ้าของภคฤหส์นั้นเสียสินบนให้แก่คฤหส์ตั้งตามมากน้อย แม้มีภิกษุสามเณรคนร้ายที่กระทำความผิดดังกล่าวมานี้ ถ้ามีในอารามใด ก็ให้ท่านผู้เป็นเจ้าของอารามเอาโทษแก่ฐานานุกรม เจ้าหมู่ เจ้ากณะของผู้กระทำความผิด โดยสมควรแก่โทษมากเล็กน้อย ให้พระราชกณะฐานาน พระครูเจ้าอธิการผู้เป็นเจ้าของอาราม จงตรวจตรา กำชับว่ากล่าวกันให้กลัวอดจันอย่าได้ประมาท จึงจะพ้นความผิดในพระราชอาณาจักร

กฎประกาศมา ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก

๑๔. ประกาศเรื่องเรียกกะป็น้ำปลาว่า

๔
เยื่อเคย น้ำเคย
(ฉบับที่ ๑)

(คัดมาจากหมายรับสั่งเดือน ๖ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕)

ด้วยหลวงสิทธิธรรมาหาคเด็ก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า คำบุราณราษฎรชาวบ้านเรียกกันว่า กะป็น้ำปลา คำข้าราชการกรมบังคับกรมทูลพระกรุณาว่าน้ำเคยว่างปี พระราชดำริทรงเห็นว่า เรียกว่างปีนั้นหาสมกับของดีบังเกิดในเยื่อเคยไม่ แลงปีนั้นชอบแต่จะเรียกว่าเยื่อเคยจึงจะต้องกับของดีบังเกิดจึงจะควร แต่น้ำเคยนั้น ข้าราชการเรียกว่าน้ำเคยก็ควร ด้วยเป็นของบังเกิดแต่เยื่อเคย คำบุราณราษฎรเรียกกันว่ากะป็น้ำปลา เห็นควรกับของที่บังเกิดไม่ ตั้งแต่นี้ไปภายหน้าให้ข้าราชการพระบรมมหาราชวัง พระบรมวงศานุวงศ์ แลเจ้าต่างกรมเจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม แลอาณาประชาราษฎรทั้งปวง ให้เรียกว่าเยื่อเคยน้ำเคย ตามพระกระแสพระราชบัญญัติจะควร.

ให้กรมพระสัสดี มหาศไทย กลาโหม กรมพระนครบาล หมายให้กราบทูลเจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม ข้างหน้าข้างใน แลหมายบอกข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนพระบรมมหาราชวัง พระบรมวงศานุวงศ์ ให้หมายเอาเถอป่าวร้องแก่อาณาประชาราษฎรให้รู้จงทั่วกันตามรับสั่ง.

๓๕. ประกาศให้ใช้คำว่าตกแทนถ้อย

(๗ วันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๗)

ด้วยพระธรรมการบดีศรีวิสุทธิศาสนาวโรประการ จางวางกรมพระธรรมการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ สั่งว่า ณ วันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวดตก เพลา ๔ ทุ่มเศษ พระธรรมกิติวัตรระงังโฆสิตาราม เข้าไปถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วถวายสักการชว่ปีชวดตกนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า คำที่พระธรรมกิติถวายว่าปีชวดตก เป็นคำถูกตามอักษรภาษาไทย ที่เล่าเรียนกันต่อ ๆ มา จึงทรงพระกรุณาหมายใช้แทนเงิน ถวายบูชา คำที่ปีชวดตกแก่พระธรรมกิติหมายละสิ่ง ๒๔ หมาย เป็นเงินตรา ๖ บาท แล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า พระธรรมกิติอายุวิเศษมาก ได้ถวายเทศนาในหลวงแต่ได้เทศนาในเจ้าต่างกรม เจ้ายังมีได้ตั้งกรม ฝ่ายหน้าฝ่ายโขนสนามแต่เข้าตูลละของสุดีพระบาทเกรษณูกรที่ปวงมีผู้นับถือโดยมาก ซึ่งพระธรรมกิติถวายสักการชว่ปีชวดตกครั้งนี้ ควรจะเป็นแบบฉบับสำหรับแผ่นดินต่อไปได้ ตั้งแต่สืบไปเมื่อหน้า ถ้าปีใดเป็นตกแล้วก็ให้ใช้ว่าปี ฉศกทุกปี ตามอย่างพระธรรมกิติถวายสักการชว่ปีชวดตกนั้นเถิด ให้พระครูอมรวิไชยประกาศกับพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญเจ้าอธิการ และพระสงฆ์นุจร ถวายสักการชว่ถวายพระพรว่า ปีชวดตกจงได้ อย่าให้ถวายสักการชว่ถวายพระพรว่าปีชวดถ้อยชว่เป็นอันขาดทีเดียว

หมายมา ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ ปีชวดตก.

๓๖. ประกาศสรรพนามสำหรับช้างม้า

คัดจากหมาบรบรับสั่ง

(๗ วันจันทร์ เดือน ๑ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดตก)

ด้วยขุนมหาสิทธิโวหาร รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ สั่งว่า ให้หมายประกาศแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลพระบรมราชวังฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งปวง ให้รู้จงทั่วกันว่าช้างม้านี้เป็นสัตว์มีชาติมีสกุลไม่ควรเรียกว่าตัวหนึ่งสองตัว ให้เรียกว่าช้างหนึ่งสองช้าง ม้าหนึ่งสองม้า แต่สัตว์เดียวรักษานานออกจากช้างม้านั้นให้เรียกว่าตัวหนึ่งสองตัว อย่าให้ว่าสองชะมด สองเต่า สองปลา กับคำเจ้าเป็นคำพวน เหมือนหนึ่งต้นไม้ ๘ ต้น ๘ ต้นหรือแปดเต่า แปดตัวอย่างนี้ ถ้าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้กราบบังคมทูลพระกรุณาอย่างอื่นอย่าให้เป็นคำพวนได้ ให้กรมมหาดไทยกลาโหม สัตติ หมายให้รู้ทั่วกันตามรับสั่ง.

๓๗. ประกาศเรื่องกรบาทชูลความที่ไม่เป็นจริง

คัดจากหมาบรบรับสั่ง

(๗ วันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวดตก)

ด้วยพระยาบำเรอกิติ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ สั่งว่า แต่ก่อนเจ้าตั้งกรมแล้ว เจ้ายังไม่ตั้งกรมเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าแต่ฝ่ายใน แลเจ้าพระพระราชาคณะ ฐานานุกรม ได้ทราบความกระแสพระบรมราชโองการ ดำรัสตั้งด้วยกิจราชการถึงได้สิ่งหนึ่งก็ทำตามกระแสพระบรมราชโองการ

๑๐๒ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔

๑๖๘. ประกาศเตือนสติในคำเรียกเจ้าพระยามุนษีเลหวง มลโยธานุโยค แดกรมมธอมวัง

(ปีมะเมียสัมฤทธิศก)

ว่าด้วยเจ้าพระยาผู้ใหญ่ ในกรมมหาดไทยในพระบรมราชวังชื่อ เจ้าพระยามุนษี เลหวง มลโยธานุโยค ไม่มีตัวกินหน้า อย่าให้เรียกว่าเจ้าพระยาภิรมย์มนตรี กับตำแหน่งจางกรมทนายเดือกในพระบรมมหาราชวัง ชื่อหลวงมลายุชานูโยค ไม่มีตัว พิ หรือ วิ นำหน้าเหมือนกัน อย่าให้เรียกว่าหลวงพิมลโยธานุโยคหรือวิมลโยธานุโยค เป็นอันขาด สองข้อนี้จำไว้ให้แน่นอน เลกไฟรหลวงที่ขึ้นกับพระยาเพชรพิไชย แดเลกไฟรหลวงที่ขึ้นกับพระยาเพชรรัตน ให้เรียกว่าเลกไฟรหลวงกรมล้อมวัง กรมล้อมพระราชวัง เหมือนกันเป็นอย่างเดียว อย่าอุตริเรียกอย่างอื่นให้มากไป ถ้าจะใคร่จะให้รัดให้ว่าเลกไฟรหลวงกรมล้อมวัง ในพระบรมมหาราชวัง ไฟรหลวงล้อมวัง ในพระบรมราชวัง ดังนี้เทอญ ฯ

๑๖๘. ประกาศเตือนสติคำที่เรียกชากศพ

(ปีมะเมียสัมฤทธิศก)

ใคร ๆ คือพระภิกษุในสงฆ์หรือนักปราชญ์ แลคนไรหนึ่งถือเดชาราชการผู้จะกราบทูลจงทราบแน่เถิด ว่าคำที่เรียกชากศพนั้นถูกต้องแล้ว ให้ใช้เขียนหนังสือแลกราบทูลว่าศพอยู่นั้นแล ใครอย่างอุตริคิดตามชาววัดคิดกันไป เขียนบ้างกราบทูลบ้างว่า “อสุภ อสภ อาสภ” อย่างใด ๆ อย่างหนึ่งเลยถ้าใครขึ้นว่าอสุภ อาสภ ดังนี้ ในหลวงทรงแข่งไว้ว่าให้ศีรษะคนนั้นด้านเหมือนหลวงตาในวันโกนเป็นนิมิตนินทรไป ถ้าใคร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๐๓

เขียนเดกราบทูลว่าศพตรง ๆ แล้ว ทรงพระอิริยาฎาณาทรงผู้เห็นว่า ถ้าศีรษะด้าน ให้ผงงอกคอก ถ้าไม่ด้านก็อย่าให้ล้านเลย คำว่าศพนี้ออกจากคำมคธว่า ฉ.ไวเป็นแท้ใช้ข้อ ฯ

๑๗๐. ประกาศเตือนสติในคำว่ามีปิดตรา

(ปีมะเมียสัมฤทธิศก)

คำว่าปิดตราบ้าง ปิดตราบ้าง เคี้ยวนี้พากันพูดเลใชเขียนมาจนนักแทบทุกแห่งทุกหนทุกงาน คำนั้นไม่ถูกเลยไม่ได้เลยเพราะว่าถ้าตราเขาตัวไว้แล้วที่กระดาษหรือที่ไหน ๆ ใครออกจะไม่ให้คนอื่นเห็นตรา นั้น ตัดกระดาษไปทาบผืนกลึงเขียนนั้นแลควรจะเรียกว่าปิดตรา ถ้าทำตราให้ปรากฏเป็นสำคัญควรจะเรียกว่า “ตีตรา” ก็ดี “ประทับตรา” ก็ดี ไม่ควรจะว่าปิดตราเลย อนึ่ง คำว่า ปิดตรา คำนี้เขียนไว้ก็ขุมแต่ข้างอ่านไม่เข้าใจคำว่าปิดตรานั้นจะเหมือนว่าแจะตราหรือ เพราะเอาตราไปแจะเข้าหรือ

๑๗๑. ว่าด้วยคำที่เรียกว่าทแกล้วทหาร

(ปีมะเมียสัมฤทธิศก)

บัดนี้ข้าราชการแทบทุกตำแหน่ง จะแต่งหนังสืออะไรก็พอใจที่จะว่าทแกล้วทหาร คำนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่ทรงทราบแน่ในพระราชหฤทัยเลยว่าจะไรเป็นทแกล้ว ทรงทราบแต่หาญหรือทหาร ว่าเป็นคนทีถืออาวุธตีตราเตรียมตัวจะสู้ข้าศึก แต่ทแกล้วนั้นไม่ทราบว่าเป็นคนอย่างไรเลย คนที่ไม่กล้าใครนั้นคนควรจะว่าคนกล้าก็แล้วก็ได้ คนกล้าหาญก็ดี คนแกล้วหาญก็ว่าได้ แต่ทแกล้วนั้นคือคนจำพวกใด

๑๐๔ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔

๑๑๒. ประกาศว่าด้วยคำที่เรียกไปบอกเล่าท้องถิ่น

(เป็นระเบียบสัมมฤทธิศก)

คนชาววัด ๆ หาเพื่อหาสิ่งศักดิ์ ได้เล็กน้อยก็สำคัญตัวว่ามีทรัพย์
พอเป็นทุนสักออกหากินข้างบ้านด้วยการแต่งเขียนหนังสือ มักไปงเคอะ
ไม่รู้จักขนบธรรมเนียมในราชการแผ่นดิน ว่าผิด ๆ ถูก ๆ ท่านทั้งปวง
อย่าเชื่อถือผิด ๆ หนึ่งคือทั้งปวงที่ดำเนินพระราชโองการไปจากกรุงยัง
หัวเมืองต่าง ๆ ถ้าเมืองเป็นประเทศราช หนึ่งคือดำเนินพระราชโองการนั้น
เรียกว่าศุภอักษรบ้าง ท้องตราบ้าง ตามเมืองเจ้า แต่เมืองท้าวพระยา ถ้า
เมืองนำพระพิธีพัฒนัสติยา ก็เรียกแต่ว่าท้องตรา ๆ ถ้าหนังสือเสนาบดีก็เรียก
แต่ว่าตราบ้าง หนึ่งคือบ้าง ถ้าหนังสือขุนนางต่าง ๆ ลงมา ก็เรียกแต่ว่า
หนังสือ บรรดาหนังสือซึ่งออกไปจากกรุงเทพ ฯ ยังหัวเมืองทั้งปวงแล้ว
จะเรียกว่าไปบอกก็ดี หนึ่งคือบอกก็ดี ไม่ได้เลยเป็นอันขาดก็เดียว ถ้า
ว่าอย่างนั้นก็เหมือนกับว่ากรุงเทพ ฯ เป็นเหมือนขึ้นแก่หัวเมือง หนึ่งคือ
เสนาบดีไปจากกรุงเทพ ฯ จะว่าอย่างนั้นได้ต่อเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปอยู่นอกกรุง หนึ่งคือเสนาบดีส่งออกไป
วางเวรกรมทำให้กราบพูดพระกรุณานั้น จะเรียกว่าไปบอกก็ได้ หนึ่งคือ
บอกก็ได้ หนึ่งคือซึ่งมาแต่หัวเมืองประเทศราชใหญ่วางเวรมหาดไทย
เรียกว่าศุภอักษร หนึ่งคือถึงเสนาบดีด้วยเหตุนอกตำแหน่งใหญ่เรียก
หนังสือบอก ถ้ามาแต่ประเทศราชน้อย ๆ หรือหัวเมืองนำพระพิธีพัฒนัสติยา
ทั้งปวงหรือหนังสือมาแต่แม่ทัพนายกองซึ่งออกไปจากกรุงเทพ ฯ จะเรียก
ว่าไปบอกก็ได้ หนึ่งคือบอกก็ได้ ควรหมัด แต่จะเรียกว่าท้องตราที่ดี
ตราก็ดี ไม่ได้เลยเป็นอันขาด ถ้าใครมาเรียกผิด ๆ เขียนถวายก็ดี
กราบพูดก็ดี จะต้องปรับให้กวาดขานหมากล้างน้ำหมาก ทั้งในทั้งนอก
ท้องพระโรงพระบรมมหาราชวัง ให้ท่านทั้งปวงระวังปากอย่าเข้าเขื่อน
วัด ๆ เถน ๆ นักไม่รู้ขนบธรรมเนียมราชการอะไร ๆ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๐๒

๑๑๓. ประกาศมหาสงครามคัมภีระเมมเอกศก

เดือน ๕ ปีมะแมยังเป็นสัมมฤทธิศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบัญชาสุรัสวดีถึงหนาท ให้ประกาศแก่
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลราษฎรในกรุงนอกกรุงให้รู้ทั่วกันว่า ในปีมะแม
นักษัตรเอกศก ๗ วันอังคาร เดือนห้า ขึ้นสิบค่ำ เป็นวันมหาสงครามคัมภีระ
วันพุธ เดือนห้า ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเป็นวันเนา วันพฤหัสบดี เดือนห้า ขึ้นสิบสองค่ำ
เป็นวันถึงศกเป็นวันนักษัตรฤกษ์พิเศษเพียงสามวัน ให้ข้าราชการผู้ใหญ่
ผู้น้อยแลราษฎรในกรุงนอกกรุงทำบุญให้ทาน ในเขตมหาสงครามคัมภีระ
เหมือนอย่างเคยทำมาแต่ก่อน เมื่อวันสุดท้ายสิ้นสงครามคัมภีระวันแล้ว
มิได้ตามกันว่าเป็นสงครามดีหรือไม่ ดีอะไรดีอะไรดีอย่างไร ดีอย่างไร
เรื่องอย่างนี้จะบอกมาให้แจ้งก็ได้แต่หาเป็นประโยชน์ไม่ ถ้าจะใครรู้ให้
มากอยดูรูปมหาสงครามคัมภีระเขียนแฉวงไว้ที่หน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
ในวันเดือนห้าพระพิธีพัฒนัสติยาแล้วนั้นเกิด ปีมะแมเอกศกนี้ พุทธศักราช
๒๔๐๒ นับตั้งแต่วันอังคาร เดือน ๖ แรมค่ำหนึ่งไป เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ มหาศักราช ๑๗๕๑

๑๑๔. ประกาศเรื่องมิให้ละทิ้งคนเสียจริต

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำปีมะแมเอกศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบัญชาสุรัสวดีถึงหนาท ให้ประกาศแก่
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลราษฎรทั้งปวงให้รู้ทั่วกันว่า บรรดาคนซึ่งตั้ง
บ้านเรือนอยู่ในกำแพงพระนครแลนอกกำแพงพระนครโดยรอบแต่ที่วัดทุก

๑๗๕. ประกาศให้ใช้คำ กับ, แยก, แด่, ต่อ,

ใน, ยัง, ในที่ควร

ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปีมะแม เอกศก

ประกาศมาให้คนเขียนหนังสือทั้งปวงทราบทั่วแล้วสังเกตใช้ให้ถูกในที่ควรจะ ว่า(กับ) ว่า(แก่) ว่า(แต่) ว่า(ต่อ) ว่า(ใน) ว่า(ยัง) จงสังเกตให้แน่แล้วใช้ให้ถูกอย่าให้เป็นกับไปทุกแห่งแลอย่างกล่าว(กับ) งบเงินไป ฯ คนสองคนสนทนกันทำกริยาเหมือนกันใช้ว่ากับ นอนกับเมีย ฝันอยู่กับเมีย คนหนึ่งนั่งพูดเล่นกับคนหนึ่ง นายปรึกษากับว่า บุตรร่วมสุขร่วมทุกข์กับบิดามารดา ลูกก็ซื้อขายกับชาวบ้าน ขุนนางเจรจากับแขกเมือง ละครเล่นกับตลกคนหนึ่งวิวาทกับเพื่อนบ้าน ผู้ร้ายตีรันกันกับเจ้าเรือน คนโทษไปกับผู้คุม อะไรอน ๆ เช่นนี้มีมากมายนัก เอาที่คนสองคนสนทนกันหรือมากทำกริยาเดียวกัน ทำด้วยกันจึงใช้กับ ฯ หนึ่ง ถ้าเป็นของที่ได้ด้วย ไปด้วย ได้มาด้วย เสียไป หายไปด้วยกัน ก็ว่ากันได้ เหมือนหนึ่ง คนไปกับขามของตัว ไปกับดาบแลเป็นของตัว ก็ว่าได้ คนมากับหามสิ่งของ คนแก่มากับไม้เท้า คนมากับช้าง กับม้า กับโค กับกระบือ คนอยู่กับหีบผ้า ทองเก็บไว้กับเงิน ผ้ากับเสื้ออยู่ด้วยกัน คนได้มีตากับด้าม ได้จวนมากับสัว ได้เงินมากับดินด้า ได้เกี่ยวนมา กับวัว หีบไฟใหม่เสียดกับผ้า เงินหายไปกับถุงด้วยกัน ฯ ของก็ดี สัตว์ก็ดี คนก็ดี อยู่ด้วยกัน ไปด้วยกัน ทำอะไรด้วยกัน ต้องที่จะออกชื่อด้วยกัน ว่ากันได้สิน คือเงินกับทอง หม้อจ้ำกวนกับเชิงกราน บังเขียนกับม้า ตะพด กับโค สายสนตะพายกับกระบือ นกกับกรง ทหารกับปืน คนกับช้าง ม้ากับรถ โดกับเกวียน คนกับรองเท้า ช้างกับม้า ลากับขลุ่ย บุตรกับบิดา ฟ้ากับเจ้า เรือกับคน อะไร ๆ เป็นอันมากที่ไปด้วยกันมาด้วยกันอยู่ด้วยกัน ทำอะไรด้วยกันว่ากันได้หมด แต่ถวาย แลให้ แลรับ แลเรียกเอา

บอกเล่า ว่ากับไม่ได้เลย ฯ ขูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายในหลวง ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายในเจ้าต่างกรม กำนันให้ท่านเสนาบดี ฯ ถวายพระพรแด่พระเจ้าอยู่หัว กราบทูลพระกรุณาแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบทูลต่อเจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม เรียนต่อท่านเสนาบดี แจ้งความต่อผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการฟ้องต่อถูกขุน ณ ศาลหลวง ให้ใช้ใน แต่ ต่อ โดยสมควร นอกจากนั้นใช้แต่ชื่อพระราชนัดให้แก่ บอกแก่ แจ้งความแก่ ทำโทษแก่ ลงโทษแก่ ใคร ๆ อะไร ๆ ว่าไม่สุดแล้ว คำที่ต่อกับ แจ้งแก่ ร้องเรียกแก่ ทำคุณแก่ ทำให้แก่ บอกให้แก่ แจกจ่ายแก่ เสียไปแก่ ลงพระราชอาญาแก่ ให้อภัยโทษแก่ ได้แก่ เสียแก่ ไว้แก่ ไว้ใจแก่ ไว้ความแก่ เอ็นดูแก่ เห็นแก่ ให้อภัยแก่ ขอมแก่ โทรมแก่ ไว้ธุระแก่ ให้ศีลให้พรแก่ สมควรแก่ จงมีแก่ สงสารแก่ อนุเคราะห์แก่ ขายให้แก่ ให้อภัยแก่ แลอื่น ๆ ที่คล้ายกันให้ว่าแก่ อย่าง กับเลย เหมือนคำที่จะควรว่าแต่นั้น คือ รับแต่ ของแต่ เขาแต่ เรียกเอาแต่ ได้พระราชทานแต่ ได้อนุเคราะห์แต่ เรียกภาษีแต่ เขามาแต่ ฟังแต่ มาแต่ ชื่อมาแต่ เรียกเอาแต่ เก็บเอาแต่ รู้แต่ แลอื่น ๆ ให้แต่ในที่ว่าด้วยคันทางมา ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรมห้าค่ำ ปีมะแม เอกศก

๑๘๐. ประกาศที่คัดอกรำนำให้เก็บตามเครื่องมี

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศแก่ราษฎรทั้งปวงบรรดาอยู่ในกรุงเทพมหานคร และหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือฝ่ายตะวันตกตะวันออกให้รู้ทั่วกันด้วยเรื่องอกรำค่าน้ำ ฯ อกรำค่าน้ำนี้แต่ก่อนมีสำหรับแผ่นดินแต่โบราณมาทุกแผ่นดิน เป็นอย่างธรรมเนียม

เพื่อ อย่างเล็กเรียกว่าเสียว ใช้สื่อนั้นเป็นเพื่อน ได้โปรดให้
 จ่ายใช้กัน ตั้งแต่ ๓ วันพุธ เดือนอ้าย แรม ๑๐ ก่ำ ปีมืด สัปตศก
 ถ้าผู้ใดได้ไป จะมาขึ้นเอาเงินที่ท้องพระคลังมหาสมบัติ เจ้า
 พนักงานจะรับขึ้นให้ตามพิทักษ์อย่างว่า ๓ ให้ขึ้นทั้งปวงรับใช้สอย
 กันอย่าได้สงสัยเลย

ประกาศมา ณ วันพุธ เดือนอ้าย แรม ๑๐ ก่ำ ปีมืด
 สัปตศก เป็นวันที่ ๔๓๒๕ ในรัชกาลปัตยุมัน

๒๑๑ ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะธักพา

ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑ ก่ำ ปีมืด สัปตศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบัตินุสรุตรสิงหนาท ให้
 ประกาศแก่ลูกขุนตุลาการโรงศาล แลราษฎรในกรุงหัวเมือง
 ให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อวันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๗ ก่ำ ปีมืด
 สัปตศก เส็จออกหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มีหญิงสาวคน
 หนึ่ง ทำเรื่องราวฎีกามาทุลเกล้าว่า ถวาย ความในฎีกา ดังนี้

ข้าพระพุทธเจ้าอึ่งแดงเหมือนเป็นบุตรนายเกศ อ้าแดงหนุ่ม อายุ
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ ๒๑ ปี ตั้งบ้านเรือนอยู่บางม่วง แขวงเมือง
 นนทบุรี มีความทุกข์ร้อนขอพระราชทานพระบรมราชโองการ
 ถวายเรื่องราวจ้างทราบบ้างละของธักพระบาท พระราชอาญาเป็น
 ล้นเกล้าฯ เดิมข้าพระพุทธเจ้ากับนายศิริรักษ์ไกรเป็นชู้กัน บิดา
 มารดาข้าพระพุทธเจ้าทำไร่ไม่ ครัวอยู่มา ณ เดือน ๔ ปีชวด จศก
 นายภูให้แก้แค้นมาขอข้าพระพุทธเจ้าต่อบิดามารดาข้าพระพุทธเจ้า
 บิดามารดาก็อยอมให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นภรรยา นายภู ข้าพระ
 พุทธเจ้ารู้ความว่า บิดามารดาจะยกข้าพระพุทธเจ้าให้เป็นภรรยา
 นายภู ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอม บิดามารดาโกรธว่าทาบตีข้าพระ
 พุทธเจ้า ครัว ณ เดือน ๔ แรม ๑๑ ก่ำ ปีชวด จศก เวลาพลบค่ำ
 บิดามารดาข้าพระพุทธเจ้าให้นายภูจูงตัวข้าพระพุทธเจ้าไปที่บ้าน
 เรือนนายภูฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้าไปในห้องเรือน ข้าพระ
 พุทธเจ้าไม่ไป ข้าพระพุทธเจ้าก็ตั้งอยู่ที่ทานเรือนนายภูจูงขึ้น
 เวลาเช้า ชายหญิงชาวบ้านได้รู้เห็นเป็นอันมาก แล้วข้าพระ
 พุทธเจ้าก็กลับมามบ้านเรือนบิดามารดาข้าพระพุทธเจ้า บิดามารดา
 ก็ตำทาบตีข้าพระพุทธเจ้าอีก จะให้ตีข้าพระพุทธเจ้าเป็นภรรยา
 นายภูให้จึงได้ แล้วบิดามารดาข้าพระพุทธเจ้าให้นายภูจูงตัว
 ข้าพระพุทธเจ้าไปที่บ้านเรือนนายภูอีกครึ่งหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้า
 ก็หาขึ้นไปบนเรือนนายภูไม่ แล้วข้าพระพุทธเจ้าก็กลับมามบ้าน

เรือนภิภามารดาข้าพระพุทธเจ้า บิดามารดาโกรธกว่าทุกขที่
 ข้าพระพุทธเจ้า แล้วว่าถ้าข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอมเป็นภรรยา
 นายภู จะเอาปืนยิงข้าพระพุทธเจ้าให้ตาย ข้าพระพุทธเจ้ากลัว
 ก็หนีไปหา นายริชต์เดิม ข้าพระพุทธเจ้าได้สองวันสามวัน บิดา
 มารดาข้าพระพุทธเจ้าส่งผู้ส่งชื่อให้บอกนายริชต์ ให้เอาดอกไม้
 ธูปเทียนมาสมานภิภามารดาข้าพระพุทธเจ้า นายริชต์ให้ผู้ส่งชื่อ
 แถบแก่เอาดอกไม้ธูปเทียนมาสมานภิภามารดาข้าพระพุทธเจ้า บิดา
 มารดาข้าพระพุทธเจ้าจึงพาเจ้าแก้วแก้วออกมาดูที่บ้าน
 ถิ่นนั้น ในเวลานั้นนายภูไปคอยอยู่ที่บ้านถิ่นนั้น นายภูจึงอาศัย
 ตัวเจ้าแก้วแก้วเท่านั้น ครั้น ณ เดือน๗ ปีฉลู สัปตศก มีหมาย
 หลวงสยามนันทเขตระย่น ปลัดไปเกาะ ข้าพระพุทธเจ้ากับนาย
 ริชต์กับบิดามารดา นายริชต์ มาที่ศาลากลางเมืองนนทบุรี หลวงปลัด
 แลกรมการตามข้าพระพุทธเจ้า ๆ ให้การว่า ข้าพระพุทธเจ้าหา
 ใ้รักใคร่ยอมเป็นภรรยา นายภูไม่ พระนันทบุรีแลกรมการ
 เป็รับเทียบตัดสินว่า ถ้านายภูสถาบันตัวได้ ว่าข้าพระพุทธเจ้า
 ใ้ยอมเป็นภรรยา นายภู ใ้ให้นายริชต์แพ้ความ นายภู ๆ ไม่ยอม
 สถาบัน แล้กรมการเปรียบเทียบว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าสถาบัน
 ตัวได้ว่า ไม่ใ้ยอมเป็นภรรยา นายภู ใ้ให้นายภูยอมแล้วความแก่
 กับ นายภูก็หายอมให้ข้าพระพุทธเจ้าสถาบันไม่ ครั้นเดือน ๙
 ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก นายภูกลับฟ้องกล่าวโทษนายริชต์

กับบิดามารดา นายริชต์ กับผู้ส่งชื่อแก้วแก้ว ๒ คน มีความแจ้งอยู่
 ในฟ้องนายภูนั้นแล้ว พระนันทบุรี แลกรมการ เกาะได้ตัว
 นายริชต์กับบิดามารดา นายริชต์กับผู้ส่งชื่อแก้วแก้ว ๒ คนมาแล้ว บังคับ
 ใ้ให้นายริชต์ส่งตัวข้าพระพุทธเจ้า นายริชต์ก็ส่งตัวข้าพระพุทธเจ้า
 ใ้ให้ตุลาการ นายริชต์กับบิดามารดา นายริชต์ แลผู้ส่งชื่อแก้วแก้ว ๒ คน
 ก็เป็นผู้รู้ความกับนายภู แต่ตัวข้าพระพุทธเจ้า ใ้ให้การไว้ต่อ
 ตุลาการเป็นความสัตย์ความจริง ข้าพระพุทธเจ้าหา ใ้เป็นภรรยา
 นายภูไม่แจ้งอยู่ในคำให้การนั้นแล้ว นายเปี่ยม พระทักมวง
 คู่กับข้าพระพุทธเจ้าก็บังไว้ที่ตระวางแล้วมารดาข้าพระพุทธเจ้า
 ก็มาว่าขู่ขี้ขี้จะให้ข้าพระพุทธเจ้ายอมเป็นภรรยา นายภูให้จึงได้
 ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอม ข้าพระพุทธเจ้าเตือนตุลาการ ใ้ให้ชำระ
 ความต่อไป ก็ไม่ชำระ ใ้ให้นายเปี่ยม พระทักมวง ก็คุมตัว
 ข้าพระพุทธเจ้าก็บังไว้ แลสั่งใ้ใช้การงานต่าง ๆ เหลือทนได้
 ความทุกขี่ร้อนนัก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้หนีมาทำฎีกาทุกข์เกล้าฯ
 ถวายพระราชอาญาเป็นต้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอมเป็น
 ภรรยา นายภู ข้าพระพุทธเจ้าสมัครเป็นภรรยา นายริชต์ผู้เดิมของ
 ข้าพระพุทธเจ้าต่อไปขอพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง กรม
 การแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ
 ฎีกานี้ทรงแล้ว จึงทรงพระราชหัดเสด็จเสด็จกลับฎีกาถล
 ด้ความเรื่องดังกล่าวในฎีกานี้ไม่ผิดปกเกล้าจากการที่เป็นจริงนัก ใ้
 จมื่นราชามาตย์ กับนายรศอมอญ มหาดเล็ก ขึ้น ใ้จัดการ

ตัดสินให้หญิงผู้ร้องฎีกาตกเป็นภรรยาชายผู้เดิมตามสมควรเพราะหญิงนั้นอายุก็มากถึง ๒๐ ปีเศษแล้ว การจะเลือกหาผู้ตามชอบใจได้ แต่ให้ชายผู้เดิมเสียเบียดเมียได้ ให้บิดามารดาหญิงคนหนึ่ง ใช้ชายผู้ที่ได้หญิงนั้นด้วยบิดามารดายอมยกให้สืบคำถึงรวมเป็นเงินสามสิบคำถึง ถ้าฤทธารรมนิยมให้ชายผู้เดิมเสียแทนบิดามารดาหญิง แต่ชายที่ว่านี้เป็นเจ้าหญิงหนึ่งด้วย ให้ความเป็นเล็กแล้วแก่กันทั้งเรื่อง แต่ถ้าความแปลกจะมีนอกจากที่ว่าในฎีกานี้ จะต้องตัดสินตามสักสองอย่าง คือ กิริยาที่บิดามารดายอมยกให้บุตรหญิงของตัวไปแก่ชายนั้นกระมัง จึงต้องยอมให้เขาอุทิศถ้าการเป็นดังนี้ ให้ตัดสินว่าบิดามารดาไม่ได้เป็นเจ้าของบุตรชายบุตรหญิง ดังนั้นคนเป็นเจ้าชองโคกรบือซังม้า จะตั้งราคาขายตามชอบใจได้หรือ ดังนั้นเงินเป็นเจ้าชองทาสที่มีค่าตัวจนจะขายตามราคาตัวเดิมได้ เมื่อบิดามารดาจะขายบุตรต่อบุตรยอมให้ขายจึงขายได้ ถ้าไม่ยอมให้ขายก็ขายไม่ได้ หรือยอมให้ขาย ถ้าบุตรยอมรับหน้าค่าตัวเพียงเท่าไร ก็ขายได้แต่เพียงเท่านั้น กฎหมายเป็นอย่างไรผิดไปจากอย่างนี้อ่า เพราะฉะนั้นในความเรื่องนี้ ถ้าบิดามารดาเอาชื่อหญิงนั้นไปขายให้แก่ชายที่มาจากเท่าไร ก็ให้บิดามารดาใช้เงินเขาเองอย่าให้ชายผู้เดิมแล้วหญิงต้องใช้ เพราะเห็นตัวว่าด้วยไม่ยอมให้ขาย แลหญิงนั้นเมื่อหนีบิดามารดาตามชายผู้ไป ถ้าเอาเงินทองสิ่งของของบิดามารดาติดตัวไปด้วย ถ้าบิดามารดาไม่ยอมให้ ก็เร่งกันให้ เว้นไว้แต่

คำมุ่งห่มแต่เบียดเงินหรือสิ่งของราคาสักสามคำถึง ให้บิดามารดาตัดสินให้หญิง เพื่อจะเป็นเสียบยงโดยอยู่คู่กันคนหนึ่ง สองเดือนกว่าจะมีที่ทำมาหากินกับชายที่ตัวหญิงนั้นยอมเป็นเมียเขา ความวิวาทอย่าขัดแต่ฟ้องแต่ให้เลิกเสียให้หมด ตามลัทธิผู้ชายในบ้านเมืองทุกวันนี้ พอใจถือว่าหญิงคนใด ชายได้พาเข้าไปในลับจับต้องถึงตัวแล้ว ก็พอใจถือตัวว่าเป็นเจ้าผัว ความกว่าอย่างนั้นผู้ตัดสินก็ว่าอย่างนั้น แล้วตัดสินให้ผัวเป็นเจ้าของ แลให้เมียเป็นดังสัตว์เดียวจำนวน เพราะลัทธิอย่างนั้น แลจึงตัดสินในเวลานั้น ให้เลิกกฎหมายเก่าว่าหญิงหย่าชายหย่าได้นั้นให้ยกกฎหมายนั้นต้องยุติธรรมอยู่ให้เอาเป็นประมาณ ความเรื่องนี้ที่เปรียบเทียบพิจารณาว่าไม่สมควรเป็นเมียไม่ได้เป็นเมียให้ยก แต่ตามใจหญิงที่สมควรไม่สมควรด้วยกัน มีผู้รู้เห็นด้วยกันมากกว่าบิดามารดาให้ด้วยกันร่วมสุขทุกข์ทุรอนเดียวกันอยู่นานหลายวันหลายเดือนประจักษ์แจ้งแก่คนรอบบ้านรอบเมือง ไม่มีใครขัดใจใครเถียง จึงควรตัดสินว่าเป็นผัวเมียกัน ในความเรื่องนี้จะให้ถึงความคล้ายกับเรื่องนี้แต่ก่อนก็เคยตัดสินมา แต่ก่อนมีผู้มีชื่อพาบุตรหญิงไปขายไว้แก่พระยาลิงพระราชฤทธิไกร ผู้บิดาทรงเสนาภักดิ์ แต่หญิงนั้นยังเป็นคน ครั้นหญิงนั้นเจริญเป็นสาวหลวงเสนาภักดิ์สมคบเป็นภรรยา ครั้นภายหลังบิดามารดาของ

หญิงม่ายหญิง ให้ถอนตัวจากหลวงเสนาภักดิ์ ไม่ยอมเป็นภรรยา จะสมัครก็ไปกับบิดามารดา หลวงเสนาภักดิ์ก็ยอมปล่อยบิดามารดาจึงเอาเงินค่าตัวมาส่งหลวงเสนาภักดิ์ แล้วรับตัวหญิงไปไว้ ไม่ซัดไปบอกชายให้ผู้น้อยมียกหญิงนั้นให้เป็นภรรยาผู้นั้น หญิงนั้นไม่สมัครมาร้องทุกข์ จะขอกลับคืนมาเป็นภรรยาหลวงเสนาภักดิ์ หลวงเสนาภักดิ์ก็ยอมใช้เงินแรงกว่าค่าตัวเดิม แต่ยังไม่ยกกว่าจำนวนเงินที่บิดามารดาขใจบุตร ไปขายให้ผู้อื่น ความเรื่องนี้ก็ได้โปรดตัดสินให้ตามใจหญิง แลหลวงเสนาภักดิ์ไม่ยอมให้ตามใจบิดามารดา แลชายซึ่งจะเข้ามาเป็นเจ้าของใหม่ ความสองเรื่องนี้โปรดตัดสินให้ตามหญิงแลชายที่รักใคร่กันไม่ตามใจบิดามารดา ชะรอยคนบางจำพวกที่มีคติของตัว ก็ตัวสำคัญว่าคล้ายกับเรื่องสองเรื่องนี้ แต่ได้ถูกตัดสินไปอย่างอื่นแต่ก่อนแล้ว จะว่าจะบนหรือจะคิดว่าทรงตัดสินความต่าง ๆ ครั้งก่อนก็ไม่เหมือนกัน การนั้นทรงพระราชดำริทราบแล้วว่า จะมีผู้ว่าอย่างนั้นจะคิดอย่างนั้น ขอให้ผู้สั่งเกณฑ์คดีความพิจาวณาตุ้ให้ละเอียด ซึ่งทรงตัดสินต่าง ๆ ไปนั้น ตามบรรดาศักดิ์ชาติตระกูลของหญิงแลชาย แลเกี่ยวข้องกับเรื่องที่ทำ มีที่กำหนดผิดกันอยู่ จึงทรงตัดสินยกเรื่องไป ชักเรื่องเทียบให้เห็นว่า แต่ก่อนนั้นไป นายไทยมหาดเล็ก ซึ่งแต่ก่อนเป็นนายรองชิต บัณฑิตเป็นขุนนครเรศรเกษมศรี รองปลัดกรมกองตระเวนขวา แต่งแก้แก่ไปขอทรัพย์บุตรพระยาเทพอรชุน เป็นภรรยา ได้ปลุกทอ

ปลุกเรือนอยู่ด้วยกัน แล้วทำให้ท้าวสมศักดิ์ นก พาททรัพย์เข้าเฝ้า หลวงเสนาภักดิ์พระบาทช้างใน ได้พระราชทานเงินตราให้ทรัพย์เมื่อเวลาเข้าไปเฝ้าบ้าง ครั้นภายหลังทรัพย์กับนายรองชิตก็โกรธซึ่งขุนเคื่องกัน นายรองชิตมาอยู่บ้านเดิมไปมาหาสู่ทรัพย์แต่ต่างๆ ภายหลังทรัพย์มีชู้กับพันศรีศรีษะนั้น ในกรมพระตำรวจ แลเมื่อพระยาเทพอรชุนไม่ได้อยู่บ้าน ไปราชการมณฑลนครศรีธรรมราช นายรองชิตไปหาทรัพย์ จับได้พันศรีศรีษะนั้น ชายผู้นั้นนอนเตียงไม่ได้ นายรองชิตเห็นว่าทรัพย์เคยได้เฝ้าหลวงเสนาภักดิ์พระบาท ทรงรู้จักอยู่ จึงนำความนั้นกราบทูลพระกรุณา จึงมีพระบรมราชโองการให้ลูกขุนปรับชายชู้สามัคคีกันนายรองชิตเสีย แล้วหญิงสมัครจะไปอยู่กับชายชู้ๆ ก็สมัครจะรับไป เพราะได้เสียเบียดเบียนมากแล้ว มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า ทรัพย์เป็นบุตรขุนนางมีบรรดาศักดิ์ ไม่เป็นหญิงแต่ขายชู้ของทรัพย์ไม่ได้ ราษฎร จะโปรดให้เป็นไปตามใจทรัพย์แลขายชู้ของทรัพย์ไม่ได้ พระยาเทพอรชุนบิดาของทรัพย์ก็ไปราชการอยู่ไกล ภายหลังเกิดความเรื่องนั้น พระยาเทพอรชุนจะว่าอย่างไรก็ยังไม่ทราบ จึงโปรดให้ท้าวท้ายพิศาล หุ้มแพรในพระบรมราชวัง แลบุตรพระยาเทพอรชุนที่เป็นมหาดเล็กเกลียดชังนายมาแล้ว มีพระบรมราชโองการดำรัสถามว่า ทรัพย์บุตรพระยาเทพอรชุนนอกใจนายรองชิตผู้ผู้ ยอมให้พันศรีศรีษะทำชู้จนนายรองชิตผู้ผู้จับได้ บัณฑิตชายชู้ก็เสียเบียดเบียนแล้ว ท้าวทรัพย์จะสมัครไปอยู่กับ

ชายชู้ ญาติพี่น้องจะยอมให้หรือไม่ ภาคเห็นว่า พระยาเทพอรชุน จะยอมยกให้ชายชู้หรือไม่ บุตรพระยาเทพอรชุนทุกคนยกย่องพระภรรยาว่าไม่ยอม ภาคใจพระภรรยาเทพอรชุนว่าเห็นจะไม่ยอมให้ไปกับชายชู้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้มอบตัวท้าวพิชัยให้นำยพิศาลพี่ชายของท้าวท้าวท้าวพิชัย ไปจำไว้คอยท้าวพระยาเทพอรชุน การต่อไปข้างหน้าสุดแต่พระยาเทพอรชุนผู้บิดา

อนึ่งกฎหมายเก่าว่าผู้เมียร้างกันแยกย้ายกันไป บุตรชายให้ได้แก่มารดา บุตรหญิงให้ได้แก่บิดา กฎหมายฉบับใหม่ พระบรมราชโองการดำรัสว่า ให้ใช้ได้แต่ในบุตรของบิดามารดา ที่เป็นศักดิ์ต่ำ ก็ถ้าว่าบุตรของบิดามารดาที่เป็นศักดิ์สูงศักดิ์มากกว่า ๔๐๐ ขึ้นไปให้ตามใจบิดา ถ้าบิดาไม่รับเลี้ยงขมิได้บุตรเสียด้วย บุตรจึงตกเป็นของมารดา ถ้าบิดารักษาบุตรภรรยาที่ตกอยู่ ไม่ยอมให้ไปกับมารดา บุตรก็ต้องเป็นของบิดามารดา ด้วยนั้น ถ้าในบางที่บางกราว หญิงที่มีศักดิ์สูงจะไปได้ผู้ไพร่มีบุตรเกิดด้วยกัน บุตรนั้นก็ต้องเป็นของมารดา หรือของตาแลญาติข้างมารดาหมดตามบรรดาศักดิ์ เมื่อตัดสินดังนั้น จะว่าเข้าข้างผู้พี่ข่มขี้ไพร่เกินไปก็ตาม แต่เห็นว่าผู้ที่มีบรรดาศักดิ์เป็นอันมากจะเห็นชอบด้วย ถ้าจะไม่ตัดสินอย่างนั้น จะว่าไปตามกฎหมายเก่าก็จะเป็นที่เสียใจ แก่ผู้มีบรรดาศักดิ์มากนัก ชักเรื่องว่ามากทั้งนี้ จะให้เห็นหลักความที่ทรงพระราชดำริแล้วตัดสิน อยางความบางเรื่องคล้าย ๆ กับความที่ร้องฎีกาสองเรื่องนั้น คือผู้หญิงสมภาร

จะไปอยู่กับผู้ชาย ๆ ก็สมควรจะรับ แต่ญาติพี่น้องของหญิงเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์สูงเขาไม่ยอมเลย ก็ในความเรื่องนั้นตามรูปปกาก็ควรจะทรงตัดสินให้ตามใจหญิงสมควร เหมือนกับความฎีกาสองเรื่องนี้ ท่านทั้งหลายเป็นอันมาก ที่ไม่ได้ตามพิจารณาการให้ละเอียดยก ก็ดูเหมือนจะเห็นไปอย่างนั้นด้วย แต่เมื่อพิเคราะห์ให้ละเอียดไป ระลึกดูการแต่หลังมา เห็นว่าหญิงในตระกูลนั้นไม่เคยตกไปเป็นภรรยาผู้ที่ศักดิ์เสมอกับชายที่หญิงนั้นรักนั้นเลย ชายคนนั้นมักใหญ่ใฝ่สูงเอื้อมเข้าไปสมาคมกับหญิงในตระกูลสูง เช่นนั้น เป็นที่แปลกใจคนในตระกูลนั้นทั้งสิ้น ถ้าจะตัดสินให้ตามใจหญิงแล้ว คนในตระกูลนั้นทงสนเขาคงคิดว่าผู้ครองแผ่นดินลตศักดิ์ตระกูลเขาให้ค่าไป ตัวอย่างจะเป็นที่ให้เขาเสียใจไม่รู้หาย ถึงจะบังคับกับชายให้เสียเบียดเมียก็ให้แก่เขาคามกฎหมาย อยางว่าเลย ถึงจะเสียให้เขาสัก ๑๐๐ ซึ่งเป็นเบี้ยปรับ เขาก็ล้นวาจาวาไม่ยอมยินดียรับเป็นอันขาดทีเดียว อนึ่งถ้าจะตัดสินให้ชายหญิงคู่กันได้อยู่ด้วยกันตามสมควรก็ไรกันแล้ว ผู้ตัดสินก็ดูเป็นโง่งมนักไม่รู้ทำรัฐทคนเสียคนเสียกาย ถูกหลอกถูกอุกถวงก็ลักกรายเข้ามาในพระราชวัง โทษเสมอขอปลดแต่แผ่นดินเก่ามาจนแผ่นดินใหม่ ก็จะเป็นอันไม่รู้ทำอายุขยบอชบอชเสียการที่ปรากฏว่าไม่รู้เท่านั้นจะเป็นที่จะให้คนกลาม ๆ ต่าง ๆ เดินทางนั้นมาสู่ลายพระราชฐานต่อไปในภายหน้า จึงประกาศมาขอให้ผู้มีปัญญาตรวจ

แต่ความสามัญในโรงศาลในกรุงแลหัวเมืองทั้งปวง ให้
 ศาลการพิจารณาสั่งเด็ดขาดเรื่องพระภิกษุชราย แลเปรียบเทียบ
 ให้คล้ายกับกระแสน้ำพระราชมาริ ก็ซึ่งถือหลักที่ว่าชายถูกต้องหญิง
 แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นเมียนใช้ไม่ได้ ให้บังคับตามใจสมัครในพระ-
 ภิกษุหญิงที่ต่ำ แลตามใจบิดามารดาพี่น้องหญิงในพระภิกษุที่สูงศักดิ์
 ความบังคับเบ็ดเตล็ด

วิสัยพระภิกษุคำมีแต่คิดจะหาเงินหาทอง ย่อมชมชื่นบุญศร
 หลานของตัวแล้วเอาไปขายไปให้ ให้ไปต้องทนยากอยู่ในที่ที่ตัว
 จะได้เงินได้ทองมาก แต่บุตรไม่กลัวที่จะต้องยากเพราะบิดา
 มารดาจึงต้องตัดสินให้ตามใจบุตรสมัคร ประการหนึ่ง หญิงก็
 ไม่กลัวระระสึกหรือมากไปหลายแห่ง ในพระภิกษุคำ ถ้าตัดสินให้
 เป็นของบิดามารดาแล้ว ก็จะทำให้สึกหรือมากไปดังเช่นเป็นใน
 ความฎีกาสองเรื่องนี้ ก็ในพระภิกษุสูงโดยว่าหญิงพลัดไปสึกหรือ
 ในสถานต่ำ เป็นที่อับอายขายหน้าแก่ญาติพี่น้องก็เหมือนนั้นมาให้
 ญาติพี่น้องถึงไปต้องสึกหรือเป็นสองข้างสามข้าง ญาติพี่น้อง
 ทั้งปวงคงจะไม่ยอมให้ไปสึกหรือในพระภิกษุคำ โดยจะต้องสึกหรือ
 เขาคงจะให้ไปสึกหรือในที่ที่มีศักดิ์สูงเป็นที่อย่าแยงกลัวของคนเป็น
 อันมาก คนทั้งปวงเกรงใจไม่ออกปากพูดถึงความเรื่องนี้ได้ ก็
 เป็นอันแก้ภัยให้หายไปโดยลำดับ เพราะจะทำการทั้งหลายให้
 สิ้นความนั้นเสีย

ประกาศมา ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีฉลู
 สัปตศก ๑๒๒๗ หรือเป็นวันที่ ๕๓๓๒ ในรัชกาล
 บัณฑิตยัม

๒๗๒ ประกาศพิทักษ์นิยามนัมมะพรวัว

ณ วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก

มีพระบรมราชโองการมานพระบรมเชษฐสุริยสิงหนาท ให้
 ประกาศแก่เจ้าภาษีนายอากร แลราษฎรผู้ตั้งนัมมะพรวัวใน
 กรุงเทพ ๆ แลหัวเมืองให้รู้ทั่วกันว่า พระยาราชพงศานุรักษ์
 ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม กรมการ มีใบบอกมาวงเวร
 กรมท่า ว่ามีสินราษฎรเข้าซื้อกัน ๖๖ คน ร้องกล่าวโทษเจ้า
 ภาษีนัมมะพรวัว ว่าเก็บภาษีผิดพิทักษ์ท้องตรา เจ้าจำนวน
 กรมพระคลังมหาสมบัติ นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา
 ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตุลาการ
 ชำระได้ความจริงสมดังคำร้องจึงมีชื่อ ให้ลูกขุนศาลหลวงปรึกษา
 ทำโทษ บรมโฆมาเจ้าภาษีนายอากรผู้ตั้งเงินตั้งเสร็จแล้วตั้งแทน

ศาสนสมเด็จ

ศาสนสมเด็จเป็นลายพระหัตถ์โต้ตอบระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ อันเป็นปีที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จกลับจากเกาะปีนังมาประทับที่ประเทศไทย ตามเดิม ลายพระหัตถ์ฉบับสุดท้ายลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ทรงเขียนที่วังวรดิศ กรุงเทพฯ

กรมศิลปากรเคยอนุญาตให้เอกชนพิมพ์ศาสนสมเด็จ ช่วง พ.ศ. ๒๔๖๕ - ๒๔๘๕ บางส่วน ต่อมา ในโอกาสครบรอบวันประสูติ ๑๐๐ ปี ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๐๕ พระทนายทของสมเด็จฯ กรมพระยาทั้งสองพระองค์ ได้มอบให้คุรุสภาจัดพิมพ์ศาสนสมเด็จขึ้น ในการพิมพ์ครั้งนี้ พระทนายทได้มอบลายพระหัตถ์ของสมเด็จฯ ทั้งสองพระองค์ ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๕๖ มา รวมพิมพ์ด้วย **ศาสนสมเด็จที่คุรุสภาพิมพ์ชุดนี้มีจำนวนรวม ๒๔ เล่ม**

ต่อมา เนื่องในโอกาสวันประสูติสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ วันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๓ มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ศิริกุล พระริดา ได้นำลายพระหัตถ์ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งคุรุสภาคัดออกไปไม่ได้พิมพ์ เนื่องจาก “คงจะเป็นเพราะเห็นว่าลายพระหัตถ์ที่ ทรงโต้ตอบกันนั้น ใกล้กับระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศไทยจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ” (มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ, ๒๕๓๓ : คำนำ) มาจัดพิมพ์เป็นเล่ม ให้ชื่อว่า **“ศาสนสมเด็จ ฉบับที่ยังไม่เคยตีพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๕”** โดยคงรูปแบบอักษรวิจิตรตามที่ทรงไว้ในลายพระหัตถ์ และจัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งนี้ กรรมการมูลนิธิฯ มีความเห็นว่าสมควรเผยแพร่ลายพระหัตถ์ชุดนี้ เพราะ

“ท่านผู้ที่ได้อ่านลายพระหัตถ์โต้ตอบของสมเด็จฯ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๕ นี้แล้ว จะเห็นได้ว่าเหตุการณ์ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในระบอบนั้น แม้จะทำให้ทั้งสองพระองค์ทรงคับแค้นพระทัยอยู่บ้าง แต่มิได้ทรงเคียดแค้นหรือทรงถือโกรธแต่ประการใด กลับทรงยึดถือแต่ความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่ตั้ง และทรงพยายามปรับปรุงพระองค์ให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่อย่างรวดเร็ว” (มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ, ๒๕๓๓ : คำนำ)

แม้**ศาสนสมเด็จ**จะเป็นลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ แต่เนื่องจากสมเด็จฯ ทั้งสองพระองค์ทรงมีความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาการต่างๆ อย่างที่อาจกล่าวได้ว่าเป็น “หนึ่งในสยาม” จึงทำให้ศาสนสมเด็จเป็นหนังสือที่ให้ความรู้ในด้านต่าง ๆ ทั้งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ขนบประเพณี ศาสนา ศิลปะ และอักษรศาสตร์ ฯลฯ ซึ่งนักวิชาการรุ่นหลังใช้ค้นคว้าอ้างอิงเสมอมา

พระประวัติสมเด็จพระเอกาทศธรรม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๕๑ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาชุ่ม ทรงประสูติเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ พระนามแรกของพระองค์คือ พระองค์เจ้าศิวิลกรมการ

พระองค์เจ้าศิวิลกรมการทรงเริ่มดำเนินการศึกษาในพระบรมมหาราชวังตามโบราณราชประเพณี โดยทรงเล่าเรียนการอ่าน การเขียนจากคุณแสง เจ้าชายฝ่ายใน ต่อมาทรงเรียนกับคุณปาน บุณนาค ฑิตาของเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ การเล่าเรียนยังเน้นการอ่านเป็นสำคัญ ตั้งแต่อ่านประสมคำไปจนอ่านวรรณคดีต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็นหนังสือแบบเรียน อย่างเช่น บทละครเรื่องอิเหนา บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ทำให้ทรงอ่านหนังสือได้แตกฉาน และมีพระนิสัยรักการอ่านเป็นที่สุด ดังที่ทรงเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

“ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบลัดเลพิมพ์หนังสือ **สามก๊ก** สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอพระองค์ละฉบับ ๔ เล่มสมุดฝรั่ง ตั้งแต่นั้นฉันก็อ่านหนังสือ**สามก๊ก**เป็นหนังสือเรียนเลขชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยคิดตัวมาจนบัดนี้” (สมเด็จพระยาดำรงฯ, ๒๕๑๖ : ๒๐)

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์เจ้าศิวิลกรมการทรงเริ่มศึกษาในระดับมัธยม โดยทรงศึกษาภาษามครกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) แต่ไม่ทรงโปรด “ส่วนตัวฉันเองไม่นิยกรักภาษามครมาแต่แรก” (สมเด็จพระยาดำรงฯ, ๒๕๑๖ : ๒๒๕) เมื่อทรงศึกษาจบไวยากรณ์เล่มบพมาลา ก็พอดีมีการตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ และมีรับสั่งให้พระองค์เจ้าศิวิลกรมการทรงไปเข้าโรงเรียนนั้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ในกรมมหาดเล็กศึกษาพระองค์เพื่อเป็นคู่กับโรงเรียนสอนภาษาไทยที่ทรงตั้งขึ้นก่อนหน้านั้นแล้ว โดยมีครูสอนเป็นชาวอังกฤษ ชื่อนายฟรานซิส ขอช แปดเตอร์สัน พระองค์เจ้าศิวิลกรมการทรงเป็นเจ้านายพระองค์หนึ่งที่ได้รับสั่งให้เข้าเรียนโรงเรียนภาษาอังกฤษ และเป็นที่ถูกพระอภัยมณี เพราะ “น้ำใจรักจะเรียนภาษาอังกฤษผิดกับเมื่อเรียนภาษามคร” (สมเด็จพระยาดำรงฯ, ๒๕๑๖ : ๒๑๔) ทรงเรียนเขียนอ่าน คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และประวัติศาสตร์ยุโรป เป็นต้น

ต่อมาทรงเป็นนักเรียนคนโปรดของครูคนเดียวที่เหลืออยู่ เพราะเจ้านายองค์อื่น ๆ เข้ารับราชการหรือทรงผนวช ทำให้พระองค์ทรงใกล้ชิดกับครูผู้สอนและเชี่ยวชาญภาษาอังกฤษมากขึ้น ดังที่ทรงเล่าว่า

“แต่นั้นฉันจึงได้เป็นศิษย์คิดตัวครูอยู่แต่คนเดียว เวลานั้นนักเรียนอื่นกลับแล้วครูให้

ฉันอยู่กับกลางวันด้วย แล้วสอนให้ในตอนบ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ววันไหน ครูขึ้นรถไปเที่ยวก็มักจะชวนฉันไปด้วย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และได้ไปพบปะพูดคุยจากกับพวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา” (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, ๒๕๑๖ : ๒๗๘)

ต่อมาทรงเข้าพิธีโสกันต์ และทรงผนวชเป็นสามเณร เมื่อลาผนวชแล้วทรงเข้าศึกษาวิชาการทหารในโรงเรียนนายร้อยทหารบก ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อจบหลักสูตรได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยตรี ทหารมหาดเล็ก ได้ทรงเข้ารับราชการเป็นทหารตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๕ จนถึง ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงธรรมการ ซึ่งสถาปนาขึ้นจากกรม ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นบูรพบิดาในการจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และทำนุบำรุงการศึกษา ได้เป็นที่พอพระราชหฤทัย

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงสนองพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษา จัดหาแบบเรียน จัดการสอบไล่ ทรงรับกระแสพระบรมราชโองการเรื่องการจัดการศึกษาทวยราษฎร์ โดยทรงตั้งโรงเรียนวัดมเหยงคณ์เป็นแห่งแรก ทรงแก้ปัญหาทั้งเรื่องงบประมาณ หลักสูตร การบริหารการจัดการศึกษา การจัดการศึกษา ห้องสมุด บุคลากร ฯลฯ

พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามพระราชบัญชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีพระราชดำริว่า

“กรมดำรง นั้นเชื่อว่าเขาจะทำการศึกษาได้สำเร็จ แต่บัดนี้บ้านเมืองอยู่ในอันตราย (ร.ศ. ๑๑๒) ถ้าเรากลับไปเป็นข้าเขาอื่น การศึกษาที่เรอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนาย เขาก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของประเทศไว้มีดีกว่าหรือ ถ้าเรอดัดขัดอย่างใดก็มาปรึกษาฉันได้” (ม.จ. พูนพิศมัย คีตฤๅณ, ๒๕๐๕ : ๑๗)

ขณะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงจัดตั้งกรมต่าง ๆ เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศ เช่น กรมป่าไม้ กรมโลหกิจ แต่ในระหว่างนั้น ก็ได้ทรงจัดการเรื่องการศึกษาในหัวเมืองด้วย ทรงจัดตั้งโรงเรียนมหาดเล็ก เฉพาะนักเรียนที่ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก แยกจากโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่สร้างขึ้นเพื่อฝึกคนเข้ารับราชการ และทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นด้วย

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เนื่องจากทรงพระประชวรจนแพทย์ถวายความเห็นว่าคุณไม่ควรทรงทำงานหนัก แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งทรงมีส่วนร่วมในการดำเนินการมาตั้งแต่แรก และทรงเคยเป็นเสนาบดีและกรรมการตำแหน่งต่าง ๆ หลายครั้ง ซึ่งทำให้ทรงพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ทั้งสารคดี บันเทิงคดี ร้อยแก้วและร้อยกรองลงตีพิมพ์ในหนังสือของหอพระสมุด เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีหอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้ทรงรวบรวมหนังสือที่

กระจัดกระจายในที่ต่าง ๆ มาเก็บไว้ในหอสมุดเป็นจำนวนมาก และทรงสนับสนุนให้มีการพิมพ์หนังสือเหล่านั้นเผยแพร่ออกไปสู่ผู้อ่าน

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมพระยาเดชาดิศร ทรงออกจากราชการ และหลังจากเกิดกบฏบวรเดช ได้เสด็จไปประทับที่ปิ่นังในเดือนพฤศจิกายน ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ขณะประทับอยู่ที่ปิ่นังทรงมีลายพระหัตถ์ไปชักชวนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่กับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่หาดใหญ่ สงขลา ให้มาประทับด้วยกันที่ปิ่นัง ดังนี้

“มาคิดว่าโปรแกรมของพระองค์ท่านจะเป็นอย่างไร เมื่อได้เข้าไปเฝ้าขอเรียนพระราชปฏิบัติแล้ว คิดเห็นว่ามิเป็น ๓ อย่าง คือ อย่าง ๑ คงประทับอยู่ที่หาดใหญ่ต่อไป ถ้าอย่างนี้มาอยู่ปิ่นังสบายและสะดวกกว่า อย่างที่ ๒ ถ้าในหลวงเสด็จกลับเข้าไปกรุงเทพฯ เช่นพระองค์ท่านและตัวหม่อมฉันไม่มีความจำเป็นจะตามเสด็จเข้าไป และคงยังไม่ปลอดภัย เพราะไม่มีอะไรเป็นประกันว่าที่กรุงเทพฯ จะเรียบร้อยได้โดยเร็ว ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเห็นว่าปลอดภัย แต่ส่วนเรายังไม่คิดว่าปลอดภัยจากการถูกจับเป็นตัวจำนำสำหรับบังคับในหลวง จึงคิดว่ารออยู่ห่าง ๆ ก่อนจะดีกว่า อย่างที่ ๓ ถ้าในหลวงเสด็จไปต่างประเทศดังกะไว้ คุณก็ไม่รู้ว่าเราจะเข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ ในเวลาเมื่อในหลวงเสด็จไม่อยู่ พุทธิการณนั้นเป็นเช่นที่ทูลมา จึงเห็นว่า เช้าบ้านเขาไว้ที่นี้ชั่วคราวและมาอยู่ด้วยกันที่นี้เงียบ ๆ จนกว่าจะปลอดภัย จึงกลับเข้าไปกรุงเทพฯ หรือหัวหินเห็นจะดีกว่า ขอให้ทรงดำริดู” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ, เล่ม ๓, ๒๕๐๕ ๖๓ - ๖๔)

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมพระยาเดชาดิศร ประทับอยู่ที่ปิ่นังรวม ๑๐ ปี จนถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงเสด็จกลับประเทศไทย และสิ้นพระชนม์ด้วยโรคพระหทัยวาย เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

ผลงานนิพนธ์ของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมพระยาเดชาดิศร มีจำนวน ๑๐๕๐ เรื่อง ทั้งพงศาวดาร ตำนาน ประวัติต่าง ๆ ศาสนา บทอธิบาย ร้อยกรอง และบันเทิงคดีร้อยแก้ว พระนิพนธ์มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พระนิพนธ์ที่รู้จักกันดี ได้แก่ **ไทยรบพม่า ความทรงจำ เทียมเมืองพม่า นิราศนครวัด** เป็นต้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ได้ยกย่องให้พระองค์เป็นบุคคลดีเด่นระดับโลก นับเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับเกียรติจากนานาชาติเช่นนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นพระราชโอรส องค์ที่ ๖๒ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระองค์เจ้าหญิงพรรณราย (หญิงแฉะ) ประสูติเมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ พระนามแรกคือ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับการศึกษารุ่นต้นในพระบรมมหาราชวัง

เช่นเจ้านายเล็ก ๆ พระองค์อื่น เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และเจ้านายต่าง ๆ ไปศึกษาต่อต่างประเทศ สมเด็จพระเจ้าฟ้าไม่มีโอกาสเสด็จไป เพราะเมื่อทรงปรึกษากับพระองค์เจ้าหญิงพรรณราย ผู้เป็นพระมารดา ปรากฏว่าพระองค์เจ้าหญิงพรรณรายกับแสงมิหุคห่อน ทำให้ไม่อาจทรงดำเนินการตามพระราชดำริได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายฟรานซิส แปรเดอตัน และทรงศึกษาได้เพียง ๑ ปี โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษก็ยุบเลิกไป

หลังจากพระองค์ทรงศึกษาจบแล้ว ทรงรับราชการแผ่นดินเป็นกำลังสำคัญในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นพระบรมเชษฐาธิราช เมื่อพระชนมายุ ๒๕ ชันษา ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกระทรวงยุติธรรมและทรงทำงานในกรมโยธา ต่อมาทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และทรงเป็นเสนาบดีอีกหลายกระทรวง ผลัดเปลี่ยนไปตามยุคสมัย คือ กระทรวงพระคลัง กระทรวงกลาโหม กรมยุทธนาธิการ กระทรวงวัง เป็นต้น ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เกิดประชวรด้วยพระโรคพระหทัยโต เพราะทรงตรากตรำทำงานจนมีเวลาพักผ่อนน้อยเกินไป แพทย์ประจำพระองค์ทูลแนะนำให้ทรงลาพักราชการเพื่อรักษาพระองค์ พระองค์ไม่ทรงยอมเพราะห่วงใยพระราชกิจที่ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณอยู่ และไม่ทรงกราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จนกระทั่งเกิดอาการพระโรคพระหทัยอ่อนด้วย จึงทรงเห็นว่าอาจจะรับหน้าที่ราชการบกพร่อง จึงทรงกราบบังคมทูลลาออกจากราชการ พระเจ้ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราชานุญาต

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการเลื่อนกรมให้ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ โดยทรงมีพระราชดำรัสว่า แม้จะมีพระโรคเบียดเบียน แต่ทรงพระอุตสาหะรับราชการในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านงานช่างถวายอยู่เนื่อง ๆ ตามเวลาที่ต้องพระราชประสงค์ (อ้างถึงใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ, ๒๕๑๔ : ๒๔) พระนามตามที่ปรากฏในพระสุพรรณบัฏ มีดังนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ นริศรานุวัดติวงศ์ มหามกุฏพงศนฤบดีดินทร์ ปรมินทรานุชาธิเบนทร์ ปรมนทรราชปิตุลา สวามิภักดิ์สยามวิจิต สรรพศิลป์พิชิตวิชัยธร สุรจิตกรศุภโกศล ประพนธ์ปรีชาชาญโบราณคดี สังคีตวาทิตวิจิตรวิจิตร มโหฬารสืตสัรยาไศรย พุทธาทิไศรยรัตนสรณานุวัตร ขัตติยเดชานุภาพพิตร

พระนามตามพระสุพรรณบัฏ มีความหมายและแสดงพระลักษณะนิสัยของพระองค์ ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ นริศรานุวัดติวงศ์	ทรงเป็นเชื้อสายสืบเนื่องมาจากพระเจ้าแผ่นดิน
มหามกุฏพงศนฤบดีดินทร์	ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปรมินทรานุชาธิเบนทร์	ทรงเป็นพระราชอนุชาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปรมนทรราชปิตุลา	ทรงเป็นพระราชปิตุลาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
สวามิภักดิ์สยามวิจิต	ทรงจงรักภักดีต่อสยามประเทศ

สรรพศิลป์สิทธิวิทยาธร	ทรงชำระไว้ซึ่งความสำเร็จและความรอบรู้ในสรรพศิลปะ
สุรจิตรกรศุก โกลล	ทรงเป็นจิตรกรผู้เก่งกล้าสามารถจัดเจนเป็นเลิศ
ประพนธ์ปรีชาชาญโบราณคดี	ทรงปรีชาชาญในการประพันธ์แลโบราณคดี
สังคีตวาทิตวิจิตรวิจารณ์	ทรงจัดวิธีแห่งดนตรี การฟ้อนรำ ขับร้อง และทำนองเพลง
มโหฬารเสียดสังขยาไศรย	ทรงมีพระอัจฉริยภาพกว้างขวางเยือกเย็น
พุทธชาติไตรยรัตนสรณานูวัตร	ทรงนับถือพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เป็นสรณะ
ขัตติยเดชานุภาพพิตร	ทรงเป็นบพิตรผู้มีขัตติยเดชานุภาพ

(สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ, ๒๕๑๔ : ๒๔ - ๒๕)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงกลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่งตามกระแสพระราชดำรัสทรงชวน จึงทรงได้รับตำแหน่งเป็นอภิรัฐมนตรีที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และเมื่อทรงโปรดเกล้าฯ ตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้น ทรงรับตำแหน่งเป็นอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปากรด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงพ้นจากราชการทั้งหมดอีกครั้งเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ระหว่างที่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับที่หัวหิน “ขณะราษฎร” ยึดอำนาจ และจับกุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการตำแหน่งสำคัญ ๆ ไปควบคุมไว้ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เพื่อเป็นตัวประกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ซึ่งขณะนั้นพระชนมายุ ๖๘ พรรษาแล้ว ถูกคุมเป็นตัวประกันร่วมกับเจ้านายพระองค์อื่น เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ เป็นต้น

ในช่วงเกิดกบฏวรวรเดช พ.ศ. ๒๔๗๖ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประทับที่หาดใหญ่ สงขลา โดยเรือพระที่นั่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่กำกับขบวนตามเสด็จทางรถไฟ เมื่อเหตุการณ์สงบ ก็ทรงตามเสด็จ กลับพระนคร และเข้าร่วมพิธีเปิดสมัยประชุมสภาผู้แทนราษฎร ในฐานะพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปรักษาพระองค์ที่ประเทศอังกฤษ ทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศฯ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ตั้งแต่วันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๑๖ จนถึงวันที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม ๒๕๑๗ ในกรณีนี้ ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ดังมีโทรเลขจากราชเลขานุการในพระองค์ อัญเชิญพระราชกระแสรับสั่งกราบทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงมีโทรเลขกราบบังคมและกราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่าทรงนำต้นไม้เงินต้นไม้ทองไปถวายพระบาทสมเด็จพระบูรพมหาราชเจ้า ณ ปราสาทพระเทพบิดร

สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงได้รับการเลื่อนกรม เป็น สมเด็จพระบรมราชา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงปลีกพระองค์จากการทำงานเมืองทุกอย่าง และทรงสิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๔๙๐ หลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว ๑๖ ปี องค์การศึกษาวชิราวุธศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ได้ยกย่องให้พระองค์ทรงเป็นบุคคลดีเด่นแห่งโลก ประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๖ นับเป็นพระองค์ที่ ๒ ต่อจากสมเด็จพระบรมราชาธิบดี

นอกจากงานราชการแผ่นดินในกระทรวงต่าง ๆ แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาฯ ทรงมีชื่อเสียงเกียรติคุณในทางศิลปะงานช่างเป็นอย่างเอก พระญาติพระวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงล้อพระองค์ว่า “นายช่างใหญ่แห่งกรุงสยาม” ซึ่งก็ได้ผลจากความจริงเลย สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ทรงมีความเชี่ยวชาญในด้านจิตรศิลป์ ทั้ง ๕ สาขา นั่นคือ จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ดุริยางค์ศิลป์ และวรรณศิลป์ นอกจากนี้ ยังทรงเจนจบในด้านศิลปะการละคร นิรุกติศาสตร์ โบราณคดี ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และอื่น ๆ ผลงานศิลปะที่ทรงรังสรรค์ไว้มีจำนวนมากมาย ได้แก่ วัฒนธรมบพิตร พระอุโบสถวัดราชาธิวาส พระเมรุพระราชทานเพลิงเจ้าชายหลายพระองค์ ภาพสีน้ำ “ช่างทรงพระมหาอุปราชานข้างพระที่นั่ง” ประดับผนังในพระที่นั่งวโรภาสพินาน พระราชวังบางปะอิน และภาพ “พระสุริโยทัยขาดคอช้าง” ประดับ ณ ที่เดียวกัน ทรงเขียนภาพบนศาลาไตรพระทูลเกล้าฯ ถวายในสมัยรัชกาลที่ ๕ และที่ ๖ ทรงออกแบบพระพุทธรูปจำนวนมาก ทรงออกแบบชงชนิดต่าง ๆ คราพระราชลัญจกร เครื่องราชอิสริยาภรณ์เหรียญกษาปณ์ คราพระเกี้ยวของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คราครุฑในหนังสือราชการ เป็นต้น ในด้านละคร ทรงร่วมกับเจ้าพระยาเทวศร์วงศ์วิวัฒน์จัดการละครดึกคำบรรพ์ โดยทรงเขียนบทกำกับการแสดง ผูกซ้อม ออกแบบฉาก เครื่องแต่งกาย แต่งเพลง, คนตรี และอำนวยการแสดง พระนิพนธ์บทละครดึกคำบรรพ์ไว้ ๑๐ เรื่อง ได้แก่ เรื่อง **อินทมาลี** **คอนตัดดอกไม้ฉายกริช** **ไหว้พระ บวงสรวง** **เรื่องตั้งทอง** **ตอนทิ้งพวงมาลัย** **ดีดลิ** **ถอดรูป** **เรื่องลาวี** **คอนเผาพระขรรค์** **ซูปตัว** **หึง** ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีบทละครนอก บทคอนเสิต และบทดาโบลวิวงศ์ วรรณกรรมชิ้นสำคัญที่เป็นพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านอีกประเภทหนึ่ง คือ **ลายพระหัตถ์** ได้แก่ **สาธน์ธมเด็จพระ** และ **บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ**

ลักษณะการเขียนสาธน์ธมเด็จพระ

สาธน์ธมเด็จพระมีลักษณะการเขียนในรูปของจดหมาย หัวกระดาษด้านซ้ายมือจะระบุสถานที่เขียน วันเดือนปีที่ทรงเขียน ในช่วงก่อนเสด็จไปประทับที่ป็นัง ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ จะทรงเขียนหลายที่ ส่วนมากทรงเขียนที่วังวรดิศ บางที่ทรงเขียนที่สำนักคิตุล หัวหิน และบางที่เขียนที่สถานที่ราชการซึ่งทรงงานอยู่ หรือสถานที่เสด็จท่องเที่ยว เช่น นครศรีธรรมราช ศาลาว่าการมหาดไทย หอพระสมุดวชิรญาณ และราชบัณฑิตสภา เป็นต้น แต่ในช่วงหลังที่เสด็จไปประทับที่เกาะ

ป็นิ่งแล้ว ลายพระหัตถ์จะมาจากบ้านชินนามอน เกาะปีนัง ทั้งสิ้น ส่วนลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงขึ้นที่ตำหนักปลายเนิน คลองเตย เกือบทั้งหมด (ช่วงแรก ๆ จะทรงใช้ว่าบ้านปลายเนิน) นอกจากบางครั้งจะทรงเขียนที่หัวหินบ้าง ที่ราชบัณฑิตสภาบ้าง

ถ้ากราบทูลของสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์จะต่างกัน ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงฯ ที่มีไปถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ จะใช้ว่า “ทูล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์” หรือ “ทูล สมเด็จพระนริศฯ” ส่วนลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ที่มีไปยังสมเด็จพระยาดำรงฯ จะใช้ว่า “กราบทูล กรมพระดำรงราชนาถ ทราบฝ่าพระบาท” หรือ “กราบทูล ทราบฝ่าพระบาท” ส่วนคำลงท้ายทรงใช้เหมือนกันทั้งสองพระองค์ คือ “ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด”

ลายพระหัตถ์ในระยะแรก ๆ มีขนาดสั้น แต่ลายพระหัตถ์ในระยะหลัง ๆ จะยาวขึ้น บางครั้งจะมีแทรกบทอธิษฐาน หรือพระนิพนธ์เพื่อให้สมเด็จพระเจ้าอีกพระองค์อ่านด้วย

ลายพระหัตถ์เกือบทั้งหมดใน**ถาดต้นสมเด็จ**เป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์ แต่ในการจัดพิมพ์มีลายพระหัตถ์ถึงข้าราชการบางคน หรือจดหมายกราบทูลของของข้าราชการพิมพ์รวมอยู่ด้วย เช่น พระเจนจินอักษร หากเป็นลายพระหัตถ์ที่เป็นราชการ จะมีตำแหน่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่ใต้พระนาม เช่น ตำแหน่ง “นายกราชบัณฑิตยสภา” ได้พระนาม “ดำรงราชนาถ”

สมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์จะทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกันอย่างสม่ำเสมอ ไม่ว่าจะประทับอยู่ที่ใดก็ตาม เฉลี่ยแล้วสัปดาห์ละหนึ่งฉบับ ทรงเรียกว่าเป็น “ลายพระหัตถ์เวร” หรือ “หนังสือเวร” เมื่อได้รับลายพระหัตถ์จากอีกฝ่ายหนึ่งจะทรงตอบทันที แต่ในช่วงที่สมเด็จพระยาดำรงฯ ประทับอยู่ที่เกาะปีนัง กำหนดการติดต่อทางไปรษณีย์เปลี่ยนแปลงไปเพื่อให้ทันรถไปรษณีย์ แต่เฉลี่ยแล้วก็ยังทรงมีลายพระหัตถ์ถึงกันสัปดาห์ละครั้ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงแก้ไขกำหนดการส่งลายพระหัตถ์ดังนี้

“กำหนดเวลาที่หนังสือไปมาถึงกันในกาลนี้ ฝ่าพระบาทส่งประทานไปทุกวันศุกร์ เก้ากระหม่อมส่งมาถวายทุกวันพุธ ตกเป็นสัปดาห์ละฉบับ เหมือนเมื่อประทับอยู่หัวหินไม่น้อยกว่าไปกันเลย ข้อที่ผิดกันและไม่เหมาะที่สุดอยู่ที่เวลารอเมลล์ ลายพระหัตถ์ประทานไปวันศุกร์ถึงกรุงเทพฯ วันเสาร์ เก้ากระหม่อมอาจตอบความในลายพระหัตถ์ทันส่งในวันพุธได้ แต่ฝ่ายฝ่าพระบาทได้ทรงรับวันพฤหัสบดี เวลาเย็น พอเช้าวันศุกร์รถก็ออก ไม่มีเวลาจะทรงตอบความได้ทัน ต้องค้างไปอีกสัปดาห์หนึ่งจึงจะได้ตรัสตอบ เป็นการคลาดเวลาไปมาก เก้ากระหม่อมจึงจะขอประทานเปลี่ยนแปลงเป็นมีหนังสือส่งมาถวายวันเสาร์ ฝ่าพระบาทมีลายพระหัตถ์ไปวันศุกร์ ให้หนังสือสองฝ่ายสวนกันไปตามทาง อีกสัปดาห์หนึ่งก็ได้รับคำตอบเสมอกันทั้งสองทางเป็นการเหมาะกว่า เก้ากระหม่อมจะเปลี่ยนวันเช่นนี้ ตั้งแต่วันเสาร์ที่ ๑๓ เป็นต้นไป” (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ , เล่ม ๓, ๒๕๐๕ : ๘๘)

ต่อมา เกิดสงครามมหาเอเชียบูรพา ญี่ปุ่นพยายามจะยึดหัวเมืองมลายู ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษ และใช้ประเทศไทยเป็นทางเดินทัพไปรบกับทหารฝ่ายสัมพันธมิตร ช่วงนี้การติดต่อกันทางไปรษณีย์ไม่สะดวกเหมือนเดิม รถไฟหยุดวิ่ง จดหมายจะล่าช้ามาก บางครั้งได้พร้อมกัน ๓-๔ ฉบับ ซึ่ง “ที่ข้าไปรษณีย์เมืองไทยไม่ใช่นี้” (สมเด็จพระเจ้าพี่นางฯ, เล่ม ๒๓, ๒๕๐๕ : ๑๗๓) ยิ่งช่วงปีหลัง ๆ ลายพระหัตถ์ขาดหายไปเป็นเดือน ๆ ลายพระหัตถ์บางฉบับของสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์ถูกเปิดซอง และมีการ “ปะปิด” หัวของทำของและประทับตราทั้งจากในไทยและในปิ่นัง ดังที่สมเด็จพระบรมราชินีฯ กล่าวไว้ว่า “ของลายพระหัตถ์มีรอยตัดปิดตัวแดงในกรุงเทพฯ แต่ที่ปิ่นังมีแต่รอยตราของพนักงานตรวจประทับ เป็นเช่นนี้สืบมาหลายครั้งแล้ว ถ้าเขาดัดของเขาจะปิดกระดาษสีน้ำตาล” (สมเด็จพระเจ้าพี่นางฯ, เล่ม ๒๓, ๒๕๐๕ : ๒๑๕)

สมเด็จพระบรมราชินีฯ เคยปรารภเรื่องการถูกเซนเซอร์ลายพระหัตถ์ว่า

“หม่อมฉันเคยคิดอยู่เมือง ๆ ว่า ผู้เป็นพนักงานตรวจจดหมายของเราจะนึกอย่างไร ด้วยทุกฉบับเป็นจดหมายยาว เรื่องก็ไม่สนุกทั้งเข้าใจก็ยาก และลงที่สุดไม่มีอะไรแสดงแก่การบ้านเมือง ต้องอ่านเสียเวลาเปล่าทุกฉบับ หรือบางคนเขาจะเป็นนักเรียนรักรู้โบราณคดี ถ้าเช่นนั้นก็เห็นจะออกสนุกบ้าง แต่ผู้ที่ไม่เอาใจใส่หาความรู้ เพียงแลเห็นของก็น่าจะเบื่อ” (สมเด็จพระเจ้าพี่นางฯ, เล่ม ๒๓, ๒๕๐๕ : ๒๑๕)

ดังนั้นในระยะหลัง ๆ สมเด็จพระบรมราชินีฯ ทรงทูลเรื่องการเขียนลายพระหัตถ์ว่า

“การเขียนจดหมายแคว้นนี้ไปจะต้องตั้งระเบียบใหม่ คือเขียนเตรียมไว้ มีโอกาสส่งได้เมื่อใดให้ส่งได้ทันที จะเป็นคราวละกี่ฉบับก็ส่งพร้อมกัน เพราะการคมนาคมของบุคคลภายนอกในระหว่างกรุงเทพฯ กับปิ่นังในเวลานี้คล้ายกับทางโคจรของควรวาง รู้ไม่ได้ว่าควงไหนจะขึ้นเมื่อใด และจะมาแต่ทิศไหน เห็นแนวหนึ่งแล้วก็หายไป จะเขียนตอบเมื่อได้รับจดหมายที่มีมาเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ได้” (สมเด็จพระเจ้าพี่นางฯ, เล่ม ๒๔, ๒๕๐๕ : ๑๒๖ - ๑๒๗)

อาจจะเป็นไปได้ว่า การติดต่อกันทางไปรษณีย์ที่ไม่สะดวกนักตั้งแต่ช่วงเริ่มสงคราม ประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๒ ทำให้ไม่อาจทรงตอบลายพระหัตถ์ฉบับต่อฉบับ ลายพระหัตถ์ของทั้งสองพระองค์จึงมีการกำหนดประเด็นหัวข้อต่าง ๆ ให้ชัดเจน ช่วงหลัง ๆ เรื่องแต่ละเรื่องที่ทรงสนทนาได้ตอบกันจะใส่หมายเลขข้อเรียงลำดับให้ต่อเนื่องกันด้วย และใส่หมายเลขของลายพระหัตถ์ด้วย เพราะบางครั้งได้รับพร้อมกันหลายฉบับจึงกล่าวแล้ว ประเด็นหัวข้อที่กล่าวมามีดังนี้

บรรณเลข หมายถึงเรื่องราวที่เริ่มเปิดประเด็นอภิปรายใหม่ หรือเรื่องเล่าถวาย

สนทนงความในลายพระหัตถ์ หมายถึงการอธิบาย อธิบาย วิเคราะห์ หรือได้ตอบประเด็นอภิปรายในลายพระหัตถ์ฉบับที่ได้รับ

ทูลสนองลายพระหัตถ์ฉบับหลัง/ ย้อนหลัง หมายถึงการอธิบาย ชี้แจง วิจารณ์ หรือตอบ
ได้ประเด็นอภิปรายในลายพระหัตถ์ฉบับก่อน ๆ

ข่าว มีทั้งข่าวเก่า ข่าวใหม่ ข่าวสด ข่าวล่วงแล้ว ข่าวที่ป็นัง ข่าวที่กรุงเทพฯ ข่าว
เบ็ดเตล็ด เป็นเรื่องเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือความเคลื่อนไหวทั้งเรื่องบ้านเมืองและเรื่องส่วนพระองค์ที่กำลัง
เกิดขึ้นช่วงขณะนั้น

ปัญหา/ปริศนา ประเด็นคำถามที่ทรงทูลถามสมเด็จพระเจ้า อีกพระองค์หนึ่ง

อภิปราย/ความเห็น เป็นทัศนะที่ทรงนำเสนอ

เรียน/กราบทูล/ทูลเรื่องพิเศษ เป็นเรื่องที่กราบทูลให้ทรงทราบ

แถม เรื่องที่ทรงเพ็งคิดออกก่อนลงลายพระหัตถ์

ลายพระหัตถ์ทุกฉบับไม่ได้มีประเด็นหัวข้อที่กล่าวข้างต้นครบถ้วนทั้งหมด แต่แทบทุก
ฉบับจะมีหัวข้อสนองความในลายพระหัตถ์ บรรณเลข และข่าว

คุณค่าของสาส์นสมเด็จพระเจ้า

สาส์นสมเด็จพระเจ้า เป็นหนังสือที่ให้ความรู้แทบจะทุกแขนงวิชาการ ทั้งประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์
ศาสนา โบราณสถาน โบราณวัตถุ ธรรมเนียมประเพณี ศิลป ดนตรี วรรณคดี นิรุกติศาสตร์ ฯลฯ
สมเด็จพระเจ้าทั้งสองผู้ทรงให้ความรู้เหล่านี้เป็นผู้รู้จริง รู้ลึก และรู้กว้าง นักวิชาการรุ่นหลังจึงมักอ้างอิงข้อ
สันนิษฐานหรือพระอธิบายของพระองค์ท่านประกอบการค้นคว้าศึกษาของตน เพราะเวลาที่ทรงอธิบายสิ่ง
ใด จะทรงอธิบายอย่างละเอียดลออจนผู้อ่านเห็นภาพ อย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าที่กรมพระยานครฯ ทรง
อธิบายความแตกต่างระหว่างลายรดน้ำและลายกำมะลอ ไว้อย่างกระชับชัดเจน ดังนี้

“ลายรดน้ำกับลายกำมะลอเป็นคนละประเภท ลายรดน้ำนั้นลงรักพื้นแล้ว ที่ไหนจะไม่ให้
ทองติด เอาอุณหภูมิเขียนห้ามเสียบ แล้วเอารักใส่เซ็ดทั่วไปปิดทองทึบ แล้วเอาน้ำรดตรงที่มีอุณหภูมิ
รองอยู่ได้ทองละลาย พาทองหลุดออกมาจึงขึ้นเป็นลายทอง มีลักษณะลายกับพื้นราบเสมอกัน ส่วนลาย
กำมะลอนั้น เมื่อลงรักพื้นแล้ว เอารักผสมสีระบายลงเป็นพื้นลาย แล้วเอารักตัดเป็นเส้น เอาทองผงโรย ทา
อย่างเขียนลายน้ำยา มีลักษณะลายโปนขึ้นสูงกว่าพื้น ลายรดน้ำนั้นแบบอย่างจะมาแต่ไหนก็ตาม แต่ไทย
นั้นทำกันมานานแล้ว จัดว่าเป็นวิธีของไทย ลายกำมะลอนั้นเป็นวิธีของจีน” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ , เล่ม ๒,
๒๕๐๕ : ๑๖๑)

นอกจากนี้ยังทรงพรรณนาความงดงามของผู้ลายกำมะลออย่างละเอียดลออ กระชับชัดเจน จนผู้อ่าน
อยากเห็นของจริง แสดงให้เห็นว่าทรงมีพระอัจฉริยภาพในทางศิลปวิจิตรมากทีเดียว

“ผู้ลายกำมะลอใบที่รับสั่งเขาจงให้ดูนั้น ประหลาดและดีเหลือเกิน ด้านข้างพื้นที่เป็นฝีมือ

จีน รูปภาพที่เป็นฝีมือไทยจริงอย่างรับสั่ง แต่ด้านหน้าเป็นฝีมือไทยล้วน และไม่ใช้ไทยแลว ๆ ด้วย เป็นไทย ฝีมือดียิ่งยวด เขาไม้ลือที่จีน แต่ก็ยังคงเป็นไทย ฝ่ายพระบาทจะทรงสั่งเกณฑ์พระทัยได้ ว่าเขาก็ดี ไม้ กี้ดี ที่เป็นกนกทั้งนั้น ส่วนด้านข้างที่เป็นประแจจีน ต่างกันมาก ประสานสีกับทองก็กลมกลืนกันดีกว่าด้าน ข้าง ส่วนรูปภาพนั้นเป็นเอกหมดทั้งหอไม่มีถึง คือว่าเขียนมีกิริยาเป็นคนมีชีวิต ฝ่ายพระบาททรงสั่งเกณฑ์ นิ่งชิงช้าและตัวไกวชิงช้า จะทรงรู้สึกตามที่กราบทูลนี้ทัน แต่อายุของฝีมือนี้เห็นจะไม่เก่ากว่ารัชกาลที่ ๓ เรื่องที่เขียนตอนล่างเป็นเรื่องชนกเรือแตก ถัดขึ้นไปทีโล้ชิงช้าเข้าใจว่าเรื่องลักษณะวงษ์ ถ้าถูกเช่นนั้นก็ถูกที่ กาศอายุฝีมือหมั่นขึ้นอีกด้วย แต่ตอนบนที่เป็นคนกักขละมาอุคนางในอกพระ กับขี้มาเหาะนั้นคิดไม่เห็นว่าเป็น เรื่องอะไร แต่อย่างไรก็ดี ฝีมือนี้ไม่ใช่เป็นแต่มีฝีมือดี มีความคิดดีด้วย ผิดกว่าที่เขียนกันมาหมดทั้งสิ้นที่เคย เห็น คือที่เคยเห็นนั้น จะเขียนเรื่องก็เรื่อง ลายก็ลาย หรือมีจะนั้นเขียนเรื่องทับบนลาย นี้ไม่ใช่อย่างนั้น ทำลายให้เห็นเป็นเรื่อง เช่นว่าถ้าดูเผิน ๆ รูปภาพและเขาไม้จะดูเป็นคอกกอบุบนพื้นคำก็ได้ เมื่อเจาะดูให้ ละเอียด ดอกนั้นจะเห็นเป็นคนเป็นเขาเป็นไม้ เป็นน้ำเป็นท่าไปได้ แต่ก็ยังคงเป็นลายอยู่ตนเอง เช่นกับ กลิ่นก็เป็นกนกพันกันไป แต่ให้เห็นเป็นกลิ่นได้ ท่านผู้เขียนนี้ ถ้ากระหม่อมจะต้องคบ ถือว่าเป็นครู” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ , เล่ม ๒, ๒๕๐๕ : ๑๖๔ - ๑๖๕)

เรื่องที่สมเด็จพระทั้งสองพระองค์ทรงอภิปรายต่อเนื่องในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงกันนั้น เป็นการ สนับสนุนเสริมความรู้ให้กว้างขวางและเข้มข้นขึ้น อย่างเช่น เรื่องผ้าปูม สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรง อธิบายว่า

“ว่าถึงผ้าปูมทำให้เกิดอยากรู้ขึ้นว่าชาติไหนริทำผ้าปูม ว่าตามตัวอย่างผ้าปูมไทยก็มี ผ้าปูม เขมรก็มี ผ้าปูมทอมมาแต่เมืองมลายูก็มี แต่ไม่เคยได้ยินว่ามีผ้าปูมมอญ พม่าหรือญวนและจีน แต่นึกดู ประเดี้ยวก็ได้เด้าว่า เขมรเห็นจะทำก่อน ไทยเราเอาอย่างมาจากเขมร เพราะคำที่เรียกชื่อว่าปูมก็ไม่ใช่ภาษาไทย และในเมืองไทยมีโรงไหมของหลวงมาแต่โบราณสำหรับทอผ้าสมปักปูมและสมปักกรวยเชิง พระราช ทานเป็นเครื่องยศขุนนาง คำว่า “สมปัก” ก็เป็นภาษาเขมร ดูเหมือนเขมรเขายังเรียกผ้าปูมว่าสมปักอยู่เป็น คำศัพท์สามัญจนบัดนี้” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ , เล่ม ๒๔, ๒๕๐๕ : ๕๘)

ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า

“คำว่า “ปูม” นั้นนึกได้สองอย่าง ผ้าปูมก็เรียก “ปูม” ดวงชาติเก่า ๆ ที่โหรเขาจดไว้หรือ ลายที่มีจดหมายเหตุด้วยนั้นก็เรียกว่า “ปูม” สงสัยว่าจะเป็นภาษาเขมรเปลี่ยน พ เป็น ป นึกว่าที่เราพูดว่า “พุมฐาน” ก็จะเป็นอันเดียวกัน อันภาษามคธควมเข้าเป็นคำแปล “พุม” ว่า “ฐาน” ก็ดูก็ลงกันได้ เรียกผ้า ปูมว่า “ปูม” ก็คือฐานะแห่งบรรดาศักดิ์ หรือเรียกดวงเก่า ๆ ว่า “ปูม” ก็เป็นฐานะแห่งตัวผู้นั้นเหมือนกัน” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ , เล่ม ๒๔, ๒๕๐๕ : ๕๗)

ถาต้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ยังเป็นเอกสารอ้างอิงที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติการวิจารณ์วรรณคดีไทยอย่างละเอียด เพราะ สมเด็จพระทั้งสองพระองค์ทรงแสดงความคิดเห็นเชิงวิจารณ์วรรณคดีไทยหลายเรื่อง ทั้งในด้านประวัติ

และด้านสุนทรียภาพ พระมติในการวิจารณ์เป็นความรู้สึกรวบรวม คือเชื่อมโยงความรู้หลายสาขามา ประกอบกัน เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงวิจารณ์บทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ คอนบทยก่ากั ว่าไม่น่าจะใช้พระนิพนธ์ เพราะ“ฝึปากอ่อน กลอนพาไป ถ้อยคำดาชมาก ความรู้ในหลักฐานทั้งปวงก็ห่วยอ่อน อักษรวิธีคิดพลาด เช่น การถึงนารีผลอันเป็นเรื่องซิมทราย เอามาเข้าในไตรภูมิโลกทัศน์ฐาน นี้ก็เขลาพอลอยู่แล้ว และยังซ้ำพวกคนครรพท์เป็นผู้มาชม หาใช้พิทยากรไม่เสียด้วย นี่เป็นอ่อนความรู้ในทางหลักฐานยังว่า “ข้ามเขตท้นครลีไสสมุท” นี้เป็นฝึปากอ่อน เพราะกลอนจุกเอาลีไปไว้ข้างหลังท้นครลีขได้ “ถึงพระหิมพานต์ ถ้าสระแก้วชโลสร” นี้เป็นอักษรวิธีคิดพลาดด้วยที่ “ถ้า” นั้นจะต้องเป็น “ท่า” เอกเจ้าฟ้ากึ่งนั้นแข็งนัก จะเป็นเช่นนี้ไม่ได้เลย” (๘ มิถุนายน ๒๔๖๑)

อีกตอนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ทรงวิจารณ์ยกย่องบทละครเรื่อง**มัทนะพาธา** พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเห็นว่ามีข้อแสดงเรื่องทำดีทำชั่วเป็นคติอย่างแรง ผิดหวังสื่อไทย ๆ ที่เคยแต่งกัน เช่น ท้าวชัยเสนจะสังหารพระองค์เองเป็นการลงโทษที่ได้มางานมัทนากับศุภางค์ตายโดยไม่มีความคิด และทรงแสดงออกเห็นเพิ่มเติมว่าการแสดงความคิดเป็นคติอย่างแรงนี้ ถ้าขบแบบมาจากฝรั่ง ถ้าอ่านหนังสือฝรั่งก็จะไม่ประหลาด เพราะฝรั่งนิยมแต่งให้ตัวละครประพฤติดีเกินคนจริง ๆ” (๕ พฤษภาคม ๒๔๖๑)

นอกจากความรู้ในเชิงวิชาการเช่นนี้แล้ว ผู้อ่านยังได้ทราบความเป็นไป และศิลปวัฒนธรรมของไทย ปีนัง หัวเมืองมะลายู ตลอดจนประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง อย่างเช่นพม่าอีกด้วย และความรู้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา เป็นเวลาที่วัฒนธรรมตะวันตกเผยแพร่เข้ามาในภูมิภาคตะวันออก ทำให้ผู้อ่านได้ทราบอิทธิพลของตะวันตกที่แผ่ขยายเข้ามา อย่างเช่นในเรื่องคำไทยที่มาจากภาษาอังกฤษ คำว่าโทรเลข และไปรษณีย์ ที่เราใช้ในปัจจุบัน เดิมใช้คำว่า ตะแล็บเก็บ ที่แปลมาจากภาษาอังกฤษ ว่า เทเลกราฟ และคำว่าโปสต์ ที่ใช้ทับศัพท์ คำว่าดวงตราไปรษณียากร หรือแสตมป์ เดิมเรียกทับศัพท์ และต่อมาใช้คำว่า ตั๋วตรา คำว่าภาพยนตร์ เดิมเรียกว่า หนังสือญี่ปุ่น เพราะญี่ปุ่นเอามาเล่นในกระโจมผ้าตั้งที่ลานนครเกษมก่อน ต่อมาเมื่อเกิดมีโรงเล่นแพร่หลาย ก็เรียกกันว่า หนังฉาย (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ เล่ม ๒๔, ๒๕๐๕ : ๑๔ - ๑๕) คำว่า ขกทรง ก็มีมาตั้งแต่ยุคนั้น แต่สมเด็จพระยาดำรงฯ โปรดเรียกว่า “ก่องนม” สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ก็เป็นผู้ที่ทรงใช้ภาษาอย่างที่เราเรียกว่า “หวิ้อหวิ” ทรงมีส่วนวางส่วนพระองค์ในการพรรณนาความรู้สึก อย่างเช่น ทรงกล่าวถึงการเขียนภาพให้ดูมีชีวิตจิตใจว่า “ภาพนั้นกระดิกได้” และทรงกล่าวถึงหนังสือที่อ่านสนุกว่า “สนุกจับปวดจริง ๆ” เรื่องบางเรื่องที่สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงหาหรือความเห็น เมื่อทรงตอบไม่ได้ ก็ใช้สำนวนว่า “หงายท้องตอบไม่ได้” เป็นต้น นอกจากนี้ ผู้อ่านยังได้ทราบว่ามีความเปลี่ยนแปลงทางภาษาในจุลจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีข่าวลือเรื่องยกเลิกการใช้คำราชาศัพท์ แต่ก็มีเพียงประกาศว่าให้ใช้คำว่า “วันเกิด” สำหรับทุกคนตลอดจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์ เฉพาะแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินี ใช้ให้ว่า “วันเกิดในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” และ “วันเกิดใน

สมเด็จพระราชินี” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ, เล่ม ๒๓, ๒๕๐๕ : ๒๓๐)

นอกจากความรู้แล้ว ผู้อ่านจะรู้สึกได้ถึงความรักผูกพันระหว่างสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์ ซึ่งเป็นพระญาติสนิทกัน และมีความสนพระทัยในวิทยาการความรู้แขนงเดียวกัน การมีสายพระหัตถ์ถึงกันจึงเป็นทั้งการแลกเปลี่ยนความรู้ และการผูกพันแน่นแฟ้นของสมเด็จพระเจ้าทั้งสองพระองค์ ดังปรากฏชัดเจนในสายพระหัตถ์ที่มีต่อกัน สายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ มีความดังนี้

“รำลึกถึงฝ่าพระบาทอยู่ไม่วาย ไม่ใช่แต่รำลึกถึงอย่างเบา ๆ ที่เขาเรียกกันว่า “คิดถึง” รำลึกถึงอย่างหนักใจคือเป็นห่วง ว่าเสด็จออกมาอยู่ดูจวนนอกฟ้าหิมพานต์ เกรงจะได้ความยากไร้อะไรต่าง ๆ คุณเรื่องแลกตัวครีฟเอาเงิน ซึ่งเกิดขลุ่ยกลักประคักประคืด หลิงเหลือต้องวิ่งเดินแก้ไขลำบากล้าบนั้น เป็นต้น” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ, เล่ม ๓, ๒๕๐๕ “๑๗๑)

ส่วนสายพระหัตถ์ตอบของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงฯ มีความว่า

“ที่ทรงปรารภห่วงหม่อมฉันคงอธิบายที่ประทานมา หม่อมฉันรู้สึกจับใจและเข้าใจดี และมีอธิบายที่จะทูลสนองในเรื่องนี้..... เหตุฉันเข้าใจพระบาทสมเด็จพระศาสนาว่าใจเป็นใหญ่ ใจได้ความรู้ทำให้เกิดวิจารณ์ วิจารณ์ทำให้เกิดกังวล กังวลทำให้เกิดเวทนา ผู้ที่อยู่ไกลมิใคร่รู้อะไรในกิจการบ้านเมือง กิจที่จะวิจารณ์ก็มีใครมี ความกังวลก็น้อยลง เวทนาจีน้อยลง ใจเป็นอุเบกขาเป็นพื้นจึงมีความสุขหรืออาจจะว่าโดยย่อคือเบื่อบริการความรำคาญนั่นเอง ว่าถึงความลำบากเช่นทรงปรารภ ว่าที่แท้เกือบจะไม่มี ความลำบากที่ถึงรู้สึกเดือดร้อนอย่างหนึ่งอย่างใด ความลำบากที่มีมักเป็นแต่เรื่องขบขัน เช่นหญิงเหลือไปขึ้นเงิน แบงก์นั้น เป็นต้น..... ในเรื่องที่จะลำบากเดือดร้อนอย่างใดนั้น ขอให้อธิบายพระทัยไม่ต้องทรงพระวิตกห่วงใย มีเดือดร้อนจริงแต่สองอย่าง คือเมื่อต้องการจะรู้อะไรหาหนังสือสอบไม่ได้แต่ความลำบากข้อนี้ก็มิทางแก้ ด้วยเขียนหนังสือส่งเข้าไปถึงนายสมบุญ โชติจิตร ให้ส่งหนังสือที่ต้องการมาให้ เพียงแค่เสียเวลาสัปดาห์ละ ๑ แทนที่จะทำให้สำเร็จกิจได้ภายใน ๕ นาที แต่ความยากลำบากอีกอย่างหนึ่งที่ใครจะมีเพื่อนพูดกันให้ถึงใจนั้นแก้ยาก เมื่อคิดหาตัวไปว่าอยากได้ใครเป็นเพื่อนพูดก็เห็นฉันเพราะเห็นท่านแต่พระองค์เดียว จะเชิญเสด็จออกมาได้ไม่ได้ ได้แต่เขียนจดหมายพันทนกันสัปดาห์ละครั้ง ๑ หรือ ๒ ครั้ง หลิงพูนมีความเห็นว่า จดหมายที่มีไปมาในระหว่างพระองค์ท่านกับหม่อมฉันจะเป็นของสำคัญในทางความรู้ ขอให้เก็บรักษาไว้สำหรับพิมพ์ในอนาคต นี่เป็นความเห็นของผู้อื่น มันจะมีราคาเพียงไรก็ประมาณไม่ได้เอง แต่ก็ควรจะเขียนกันให้เรื่อยไปอย่างนี้ เพราะให้ความรื่นรมย์บันเทิงใจได้จริง ๆ เข้าใจว่าเหมือนกันทั้ง ๒ ฝ่าย” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ, เล่ม ๓, ๒๕๐๕ : ๑๗๕-๑๗๖)

ดังนั้น **สถาบันสมเด็จพระเจ้า** จึงเป็นสารคดีสำคัญเล่มหนึ่งของไทยที่ผู้อ่านจะได้รับความรู้และความบันเทิงไปพร้อมกัน

สถานที่ ที่ศึกษาเป็นตัวอย่าง ได้แก่

๑. ฉบับวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๐
๒. ฉบับวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๐
๓. ฉบับวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๘
๔. ฉบับวันที่ ๑๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๗๖
๕. ฉบับวันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๗๗

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๖๐

กรมพระกำแพงราชานุภาพ ทราบฝ่าพระบาท
โดยพระหัตถ์ประทับทานกลอนเสภาและไหว้ครู
เสภาถวายมา ให้พระราชมารดาและโอรส
กลอนเสภาได้สันทัดกลางทราบว่าแปลกกัน
ทรงคาบกระแวนแต่งในรัชกาลที่ ๓
ดาวเรียงเนนเกตุทศกวี ทรงช้อยครุเพลง
แต่ ๓ คน ได้สอบถามแก่ข้าพเจ้า
ได้ความอยู่เพียง ๓ คนเท่านั้นเอง

๑. ครุทอยู่ (ครุเสภา หมายถึง ๖) นนเนน
คนสำคัญทศกวี เช่นพระเอกละครกรมหลวงเทพพรภักษ์
ครุละครหลวงรุ่งโรจน์ในรัชกาลที่ ๒ เช่นคุณหม่อมเอก
เป็นต้นนักเขียนละครทศกวี เช่นคุณศรีภักษามิตร
ภักษามิตร ตามเรื่องทศกวีทรงร้องพระยาพิชัยดาบหัก
กวีทศกวีอยู่คนน คอเมอสมุขพรราชันไพเราะตรงใหม่
จะทำการทำให้ทศกวีทรงร้องโดยกำลังของศกกี้น
ครุทอยู่เป็นผู้ถวายเสภาทศกวีทหนึ่ง กรมหลวงรัชกาลที่ ๓

คำว่า “บุญญา” นั้น เราเคยเข้าใจกันแต่ว่าหลงใหลหรือ
ของหลง ไม่เคยใช้ในบทเพลงหรือเพลง เพราะฉะนั้น
“พระที่นั่งสุวรรณบุญญา” เชื้อว่าคำออกทว่าเป็นอย่างผิด
เครื่องมลายูหลงน เหนระอุกัน

“พระที่นั่งละคร” คำน เป็นภาษาไม่ท ทรงข้างไม่
หม่อขอไม่ใด ถ้าทรงขอเป็นหม่อเองก็ไม่ใดละคร คำน
ภักษาคำ ละครคอ ซึ่งของขวิชนนเมอเอาช่างมาเข้าพระจำ
กายคอขยเรตท เมอการทขงคข้งขยภักษาคอว่าท จึงเป็น
ขอทคอขยอกกัน วาละครคอใด ภายหลังเห็นแก่ทกขิน จึง
โดยขอคคอเขาขให้ไปทกไปตามถนนหนทางไกล ๆ ภายเม
พระที่นั่งละครคอเมกขน ผู้ระม่ควมรำคาญใจ เห็นว่าเม
ภาษาไม่ทกขกถาวมาเลวนน จึงเรียกแก้ไขใหม่ เป็น “พระ
ที่นั่งละครคอ” ซึ่งชอนเป็นชอนเตยอกน คอสุวรรณบุญญา
นางคนเองการม้ง

คคกขยกล่าว เห็นกขน อารจะมคกคคกขยได้ และ
แต่จะทรงเลอิกเขาตามพระกำริทเห็นสมควร.

ควรมีควรแล้วแต่จะไปรัก
ms

๑๒๒
 ขนแดนประชันวงกัน ครุฑมีคนเดินเคียงซ้ายขวาในพระบาท-
 สมเด็จพระบรมชนกเกล้า จึงได้พระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นพระ-
 ประคิฐไพเราะ ตำแหน่งจางวางกรมขลุ่ยมโหรีพระวรวงษ์ขจร
 พระประคิฐ (มี) คนนี้ อยู่มาจนถึงในรัชกาลที่ ๕ ยังได้เป็น
 ครุฑมโหรีในสมเด็จพระบรมยาศรีสารทวารวดีประยูร ที่ใน
 พระบรมมหาราชวัง
 ยงมครุขลุ่ยมโหรีเสียงร่าลือมากมาจนท้าวหนอชกคน
 หนึ่ง ชื่อครุฑ เป็นคนแรกคิดทำเพลงสามชั้น มีเพลง
 “เทพบรรทม” “ภรมยส์ร่างค” “เทพนมต” “เย็นคน
 เขาใจว่าเป็นคนแก่มากกว่าพระประคิฐ (มี) จึงเห็นตัวอย่างให้
 พระประคิฐ (มี) และคนชั้นหลังลงมาคิดเพลงสามชั้นตาม
 คำพระมโหรีในคำไหว้ครุฑด้วย แต่ทำไม่จริงไม่มี เป็นนางสังข์
 หนัก พระประคิฐไพเราะ (คำต) ว่าดูเหมือนเช่นแต่คนขอ
 ขลุ่ยมโหรี แต่หากมีบุญญาฤคาก็ ขลุ่ยมโหรีต่างขลุ่ยแต่คนขอ
 คนที่ คิดคิดไม่มีใครเทียบถึง เห็นพระบรมพระไม่ได้ไป
 ขลุ่ยมโหรีของตัวเอง พวกเสภาจึงไม่รู้จักยกขลุ่ยมโหรี
 นอกจากขลุ่ยมโหรีในกลอน ซึ่งควรจารึกกลอนถวายอีก ๔
 แห่ง คือ—

สมเด็จพระปรมพระยามนริศ ฯ - กรมพระยาดีดำรง ฯ ๑๒๓
 ๑. “ตามข่าวปรอท” เห็นพระเป็นคนที่ทำปรอทถวาย
 ประทักไทยทราบว่ามโหรีชดช้อย อย่างหนึ่งของชดช้อยโดย
 เรียกว่าปรอทที่โดยตาม แต่คนประทักจึงมีเข้ามาหาตามแน
 ราคาถูกเหลืออยู่ ประทักไทยก็ซื้อของเล็กทำ.
 ๒. “ตาของคว” ไม่ใช่ชดช้อย ในคำไหว้ครุฑว่า
 “ตาหลังสุวรรณรองครทขรโดย” ก็จะเป็นชดช้อยในกรม
 ขลุ่ยมโหรีเรียกภาษาขลุ่ย คือขลุ่ยขลุ่ย
 ๓. “ตามาพระยามนท” คงเป็นกลองของพระยามนท
 คนใดคนหนึ่ง ขลุ่ยมโหรีหนึ่ง
 ๔. “ตาเกิดปรอท” เห็นพระเป็นคนที่เล่นปรอท

กรมตำรวจและตำรวจไปต
 นพ

๒๕๔ สำนัสมเด็จ เล่ม ๒
บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

กราบทูล กรมพระกำแพงราชานุภาพ ทราบฝ่าพระบาท
ตำนานเสภาซึ่งประทานมาให้ทรวจนนี้ ทั้งชมว่าดี
เพราะไม่มีหลักฐานอะไรเลย ทรงดูด้วยกันเองในสวนเองมา
ประกอบความคาดคะเน ทำให้ปรากฏเป็นรูปว่ามีหลักฐานชน
ได้ แต่เกตุการหม่อมแทนแตกต่างจากบททรงพระกำริบข้าง ถึง
จะกลถวายข้อไปน

ขอคนททรงสงสัย ว่าข้อ “เสภา” จะใช้กับเขาเหล่านั้น
เพลงขบพาทย์มาใช้เป็นทำนองขับ ตอนเกตุการหม่อมชมขอ
ประทานขียนไว้ว่าไม่ใช่เป็นแน่แท้ ไม่ใช่แต่ว่าพระดำนำ
ไม่หม่อมกันเท่านั้น ยังไม่เห็นทางว่าจะเป็นไปได้อย่างไรก็ขอ
เพราะแต่ขียนขึ้นไปยังเห็นทางห่างไกลกันออกไป เห็นว่าแต่
ก่อนนั้น พวกร้อง ขบขบพาทย์ และพวกละครองสาย ต่างคน
ต่างเล่น ไม่ใกล้เคียงกัน คือขบพาทย์ไม่ใช่การร้อง เครื่อง
สายไม่ใกล้เคียงขบพาทย์อย่างทุกวันนี้ เพลงร้องของพวกเขา
ร้องมีต่างหาก เป็นของเขาอีกคนโดยอิสระ เพลงเก่าๆยังมี
ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ขบพาทย์ซึ่งไม่มีใครทำมี เช่นชมตลก

สมเด็จพระบรมชยนาถ ๑ - กรมพระยาดำรง ๑ ๑๒๕
ข้ากรวณ โฉมเอก เป็นต้น ย่อมอน ๆ ออกมาก ส่วนเพลง
ขบพาทย์นั้น พวกละครขบพาทย์เขาคิดของเขาโดยอิสระเหมือน
กัน เพลงที่ยังไม่มีใครร้องก็ยังมีอยู่มากเหมือนกัน เช่น
สวธการ ตระ วิ เป็นต้น และอน ๆ อีกเอนก เครื่องสายนั้น
เกตุการหม่อมวันละเพลงใช้สรรของเขารวรายอยู่เพลงเดียว
เรียกว่าทัก ที่เล่นซอกกับขมเขารวไว้นั้นสองมอระวางขบไม่
การคาดคะเนทางสามาเดียนกันภายหลังแรกขบพาทย์จะเล่นกับ
ร้องก็เพียงทำกันก่อน ตัวอย่างเช่นละครกรมอร้องสันเขยทแล้ว
ถึงเวลาเล่นก็เรียกเพลงนั้น ก็มักมีเรื่องเหมือนกัน แต่ร้อง
ภาษาอื่น มีให้ใช้สรรจะทำอะไรไปตามที่ทักทักทักใจแรง
ภายหลังแก้ทักคำเข้าอย่าง เป็นคำเกี่ยวคนดูโดยมาก คงว่า
“ขอต่อถึงนั่งเห็น เจ้าอย่าสันทะที่ว่าพระไม่รัก คนรักนาง
นั่ง เจ้าอย่าร้องให้รำ เป็นกรรวมเจ้ามอ ต่อถึงนั่งเห็นเออ
ฉะนั้น มันจักทนไม่ไหวเจ้า เจ้าพาทย์ก็โคกเข้าทำเพลงแทน
จึงเป็นคนกันถึงขบกร้อง ถึงเพลงขบพาทย์ ภายหลังขบพาทย์
ก็ขอเข้าไปเล่นในร้อง เรียกว่าร้อง แต่เพลงทรวร้องเก่าๆ
นั้นร้องกับขบพาทย์กันไกล เช่น ข่าย ไร่ราย เป็นต้น
คงทรงระลึกเกตุทางไว้ว่ามีไม่ไกลกันเพียงไร และไม่ใครบเมอ

๑๓๐ ศาสนสุมเตจ เลม ๒

๑. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. ๑๔. ๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

๑๓๑. ๑๓๒. ๑๓๓. ๑๓๔. ๑๓๕. ๑๓๖. ๑๓๗. ๑๓๘. ๑๓๙. ๑๔๐. ๑๔๑. ๑๔๒. ๑๔๓. ๑๔๔. ๑๔๕. ๑๔๖. ๑๔๗. ๑๔๘. ๑๔๙. ๑๕๐. ๑๕๑. ๑๕๒. ๑๕๓. ๑๕๔. ๑๕๕. ๑๕๖. ๑๕๗. ๑๕๘. ๑๕๙. ๑๖๐. ๑๖๑. ๑๖๒. ๑๖๓. ๑๖๔. ๑๖๕. ๑๖๖. ๑๖๗. ๑๖๘. ๑๖๙. ๑๗๐. ๑๗๑. ๑๗๒. ๑๗๓. ๑๗๔. ๑๗๕. ๑๗๖. ๑๗๗. ๑๗๘. ๑๗๙. ๑๘๐. ๑๘๑. ๑๘๒. ๑๘๓. ๑๘๔. ๑๘๕. ๑๘๖. ๑๘๗. ๑๘๘. ๑๘๙. ๑๙๐. ๑๙๑. ๑๙๒. ๑๙๓. ๑๙๔. ๑๙๕. ๑๙๖. ๑๙๗. ๑๙๘. ๑๙๙. ๒๐๐.

๑๓๑. ๑๓๒. ๑๓๓. ๑๓๔. ๑๓๕. ๑๓๖. ๑๓๗. ๑๓๘. ๑๓๙. ๑๔๐. ๑๔๑. ๑๔๒. ๑๔๓. ๑๔๔. ๑๔๕. ๑๔๖. ๑๔๗. ๑๔๘. ๑๔๙. ๑๕๐. ๑๕๑. ๑๕๒. ๑๕๓. ๑๕๔. ๑๕๕. ๑๕๖. ๑๕๗. ๑๕๘. ๑๕๙. ๑๖๐. ๑๖๑. ๑๖๒. ๑๖๓. ๑๖๔. ๑๖๕. ๑๖๖. ๑๖๗. ๑๖๘. ๑๖๙. ๑๗๐. ๑๗๑. ๑๗๒. ๑๗๓. ๑๗๔. ๑๗๕. ๑๗๖. ๑๗๗. ๑๗๘. ๑๗๙. ๑๘๐. ๑๘๑. ๑๘๒. ๑๘๓. ๑๘๔. ๑๘๕. ๑๘๖. ๑๘๗. ๑๘๘. ๑๘๙. ๑๙๐. ๑๙๑. ๑๙๒. ๑๙๓. ๑๙๔. ๑๙๕. ๑๙๖. ๑๙๗. ๑๙๘. ๑๙๙. ๒๐๐.

๑๓๑. ๑๓๒. ๑๓๓. ๑๓๔. ๑๓๕. ๑๓๖. ๑๓๗. ๑๓๘. ๑๓๙. ๑๔๐. ๑๔๑. ๑๔๒. ๑๔๓. ๑๔๔. ๑๔๕. ๑๔๖. ๑๔๗. ๑๔๘. ๑๔๙. ๑๕๐. ๑๕๑. ๑๕๒. ๑๕๓. ๑๕๔. ๑๕๕. ๑๕๖. ๑๕๗. ๑๕๘. ๑๕๙. ๑๖๐. ๑๖๑. ๑๖๒. ๑๖๓. ๑๖๔. ๑๖๕. ๑๖๖. ๑๖๗. ๑๖๘. ๑๖๙. ๑๗๐. ๑๗๑. ๑๗๒. ๑๗๓. ๑๗๔. ๑๗๕. ๑๗๖. ๑๗๗. ๑๗๘. ๑๗๙. ๑๘๐. ๑๘๑. ๑๘๒. ๑๘๓. ๑๘๔. ๑๘๕. ๑๘๖. ๑๘๗. ๑๘๘. ๑๘๙. ๑๙๐. ๑๙๑. ๑๙๒. ๑๙๓. ๑๙๔. ๑๙๕. ๑๙๖. ๑๙๗. ๑๙๘. ๑๙๙. ๒๐๐.

๑๓๔ สำนัสมเด็จ เถม ๒

หน้า ๑๕ ด้านความทกลาวถึงกรมหลวงพิทักษ์มนตรี
ทรงคิดทำว่า คุณหมอนกระทำให้เข้าไปว่า บรรดาข้าแต่พระ
รำกันอยู่ในกรุงสยาม กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดที่จะเป็น
แบบอยู่ด้วยตนทั้งสิ้น แต่ทรงไม่ใช้เช่นนั้น เพราะของคนนั้น
แต่ทว่าข้าพเจ้าคารวะ ขอบทว่าทำไป เช่นว่าเสด็จถึงที่คอก
ถ้าเรียกเขนตนทว่าเพลงช้าเพลงเร็ว เสียดอกของเสด็จ ๑๕
เหล่านี้แบบแผนมานานแล้ว ทดกคอกเสด็จเอาทำในแบบ
เหล่านี้เอง ว่าทำเหมือนระดมค้าทำของ หรือสมกษัตริศ
ถ้าเรียกเอามาใช้มาแทรกให้คิดคอกในใจ ไม่ให้เห็นชกวาง
เท่านั้น คราวจะแก้คำเสียอย่าให้เข้าใจผิดใคร ๆ จะมโนว่า
ยกของเงินไปจนเหลือเชื่อ ใช้คำว่า จก แทน “ค” เห็น
จะพอ หรือ “ค” “จก” ก็ได้

หน้า ๒๑ บรรทัดแรก ทว่า “เสภาจึงวิเศษในกระบวน
หนังสือกลอนแปด” นั้น เกิดการหม่อมไม่ชอบคำว่า “แปด”
เหตุว่าคำกลอนนั้น ๒ ก มี ๗ ก มี ๘ ก มี ๙ ก มี กลอนรัชกาล
ที่ ๑ มี ๖ และ ๗ อักษรเป็นพจน ๘ อักษรน้อยนัก มาถึงรัชกาล
ที่ ๒ มี ๗ และ ๘ อักษรเป็นพจน มาถึงรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ มี ๘

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช - กรมพระยาตำรวจ ๑๓๕
อักษรเป็น ๖ และ มาถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๕ มี
ตั้งแต่ ๘ ถึง ๑๑ อักษรก็ถึง คำที่เรียกกันแต่ที่ กลอนจะ
เรียกในรัชกาลที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นเอง กลอนเสภาเขียนของเก่า
กว่านั้น กลอนมี ๗ อักษรมาก เช่นตัวอย่างทรงเขียนลงไว้
“เครื่องแก้วเพชรพรรณอยู่ภายในทอง ฝึกสอนชนมานมดม
ไม่ควรถูกว่ากลอนแปดใหญ่โตไป เรียกแต่ กลอน” เท่านั้น
จะพอกระมัง

หน้า ๒๘ เรื่องราวของเทพธิดา ททรงเรียงไว้ว่าเพลง
สร้อยสนนพลดก็ไป สร้อยสนนพลดไม่มีใคร เสภาเขาไม่
ส่งกัน ที่แทนคือเพลงระเร่ทางยาว ใช้แกกลองไว้แล้ว

หน้า ๓๔ คำไหว้ ครุฑทรงลงไว้เช่นตัวอย่างนั้นเขลว
เต็มทน ว่าอะไรก็ยกยอกลองไป ความไม่คิดไม่ตอกแกเออ
“คงคายนมา” ที่ทรงทักไว้ว่าเขียนของเก่าแน่ เห็นจะว่า
คงทนแต่สร้างโลกมา คงยอความมาก คนเขยอการจะรุ่งเรือง
จึงต้องตกถึง จนเลยล้มหายหมด ไหวนว่าเรียกชกของท
นแรกซึ่งมีคำว่า “ไวญนุญมเป็นพระราม” นั้น ยากทางว่า
จะเองเขาจะรวมกันยกยอ คงจะไม่แยกคำแยกทว่าพระ

๑๖๘ สำนัสมเด็จ เฒ ๒
 ทงน ทำใจให้คิดเห็นว่าถ้าวายทนายสั่งให้แห่งพระที่นั่ง
 ภัทรวรวิพิธยนิศ ทำให้กระหายหนังสือแล้วไปถวาย กองแต่งภาย
 หลงเมื่อสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพฑูริยต้นแล้วไม่นานนัก ยัง
 ไม่ทันจิตรกรความต้นต้น ในความงามแปลกประหลาด ททว
 สิงหรงตามฐาน เถออย่างมาจากพระนครธม
 เห็นว่าของกรวยทอดถวายให้ทรงทรงรับงงขยมา
 ความสมควรแล้วแต่จะโปรด

Handwritten signature

* * * * *
 วันที่ ๓ กันยายน ๒๔๖๘

กราบทูล กรมพระกำแพงฯ ทรงฝ่าพระบาท
 ทรงทงสองเรื่องพระอภัย มัญจนทรงเห็นความช่น
 คางทง กสุนทรวิเชียรชอพระยไชวว่าเยววโทะ นนไม่ไศ
 เพระพงไม่ทันโคศัพท แล้วแต่จะขอมการเคยค ฐโคศมา
 พยคากด้างดงโมเช สุนทรวิเชียรโคศานพระนครนกรก่าขยแน
 นอนกเมอโคศานทงสองข้อมเชนแนแล้ว จะเขียนชอพระ
 ยไชวศกโยโคศทรอ ฝคไม่ไศ ทงขยเนการทงใจทำใฝศก
 ทำใฝศกทำไป ก็มาเห็นว่าขยอขยของสุนทรวิเชียรชอขงกน

๑๖๙ กรมพระยานริศฯ - กรมพระยาดำรงฯ
 ความผิด อันพงกรตติงระเกล้าวโทย ว่าอาพระเ้าของเข
 มาขยแต่งเขนทงสองอานเตน เขนการทงขมประมาศาศานา
 ของเขาดงไปขยเกิดเขยงเสยงขยไปกขยอขนเคยวกันนเอง
 เห็นเขนฉลาคทศุศ เอคาคิมขงเขานเอง กถยทนายน
 หลงเสย อานกริโควอระไว แต่ระเกล้าวโทยก็ไม่ไศ
 ทกรวยทงน เถอวระทงคันทาคความฉลาคของสุนทรวิ
 ทระขยชนเกล้าวในคณศมคพระอภัยเฒ ๓ ขอความอนนระ
 ไศขยชอทงพิจารทงเลศคพนโคศยชอทง.

ความสมควรแล้วแต่จะโปรด

Handwritten signature

* * * * *
 วันที่ ๔ เมษายน ๒๔๖๑

กราบทูล กรมพระกำแพงฯ ทรงฝ่าพระบาท
 ขอถวายรายงาน โคศานเรื่องรามายณะ ทรงทาทช
 อศิวเมอเพอใฝศกทศรติโคศระโอรส มีความทอนทงวาทงน
 And the different portions of the horse were placed
 upon the fire according to the ordinance by the Ilhori and the
 Brithi; and the Brithi repeated the appropriate mantras,
 whilst giving the blast to the fire.

๓๐ สำนัสมเด็จ เถม ๓
 ขนพระอุรังคธาตุไปกลบฐานของโบราณเสียมาก เมื่อลุดของชุกคัท
 รอดของพระมหาธาตุพระรัตนตรัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง
 ถอยก่อนสิ้นวัน จึงเข้าไปว่าทนายทนายธรรมชยทนายธรรมชย
 สว่างที่เทศมณฑล อาจจะต้องวางเมื่อครั้งพระเจ้าน้องนางเธอไป
 ตมรสสมุทัยนครเป็นโต

เรื่องเศรษฐีกรมนครน ไม่รู้ว่าเหตุใดจึงเกิดเข้าใจกัน
 ว่าชาวทวายเศรษฐีกรมนครนได้เคยเรียกเศรษฐีกรมนครนไปเอาอย่าง
 เขามา แต่ก่อนหม่อมฉันได้เคยเรียกเศรษฐีกรมนครนไปเอา
 พระยาธรรมมัญชรมาตรวจ ไม่มั่วลวงกลายและผิดเพี้ยนกว่าครั้ง
 รัชกาลที่ ๒ อีกประการหนึ่ง พวกช่างถมที่เมืองนครนเช่น
 เชื้อสายแขกมลายูเช่นพวก เศรษฐีกรมนครนที่เปลี่ยนไป
 ในกรุงเก่า พวกช่างถมที่พระยาธรรมมัญชรทวาย อภิเษกสมรส
 ได้พบในกรุงเก่าหลายแห่งของฝรั่ง บ้างก็ว่าชาวญวนที่ไปทวาย
 ไม่ต่างเช่นทวายมั่งไปทวายไป มีคำคล้ายๆ กัน เช่น บ้าง
 ใจว่าเมืองนครนได้วิชาทำถมไปจากกรุงเก่า เมืองนครน
 พระยาธรรมมัญชรในรัชกาลที่ ๒ ไปเกณฑ์ให้พวกแขกเทศมณฑล
 เป็นช่างถมจน จึงได้เกิดเศรษฐีกรมนครนที่เมืองนครน หมด
 ๓๐ ปีแล้วพระเจ้าพระยาธรรมมัญชรเป็นคนที่ ๑ และช่างถมเทศมณฑล
 เทนพระยาธรรมมัญชรทวาย

สมเด็จพระปรมหาราช ๑ - กรมพระยาทิพาราช ๓๑
 หม่อมไม่มาชวนไปเดินออกหากษัตริย์เจ้าในหนังสือพิมพ์
 แล้วจะพูด แก่มีความคิดถ้อยเหลืออยู่ประมาณ
 กรมพระยาทิพาราช

คำ ๑๖ ของหม่อมฉัน

คำที่นักปราชญ์เป็น คัดลอกเสย
 วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๗๖
 ทราบที่ สโมสรกรมพระยาทิพาราช ๑ กรมพระยาทิพาราช
 พระนิพนธ์อธิบายตำแหน่งหน้าที่ของมหาอุปราช ซึ่ง
 โปรดประทานไปเป็น โศภิตาภิธานแล้ว

ขอประทานกราบทูลในทางข้อความก่อน
 เถลวาทะหม่อมโตตรวาทกรรมแต่ระยะกาล ค้างกลางทรง
 กาทหนักศึกษาศาสตร์สามารถศึกษาวิชาที่ทรงประสงค์ไว้ แต่เห็นว่า
 ถ้อยคำอย่างในกฎมเนนแต่ระยะกาลนั้น ไม่สู้เหมาะเข้าใจนักได้
 จึงจะทักถ้อยคำไป
 วันที่ ๑ พระราชทานฎีกาด้วยพระสมเด็จ ๑
 เป็นสมเด็จพระพุทธเจ้า ทำให้นึกได้ว่าแม่พระพรราช

๓๒ สาสน์สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เล่ม ๓
 กุมารอินเกิดถวายพระมเหสีจะมีถึง ๓ องค์ ก็บรมสมเด็จทนต์
 พระพิทักษ์เจ้าทาง ๓ พระองค์ แต่ไม่พงศาวดารฉบับอื่นๆ ไม่เคย
 ปรากฏว่าในคราวหนึ่งมีสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงครองศกหนึ่งจน
 ไปโดย จะเห็นว่า ชนบท ๑ คำแทนสมเด็จพระพุทธเจ้า
 มีพระองค์เดียว จะแต่งตนชนใต้แต่เฉพาะพระราชมารชอนเกิด
 ถวายพระมเหสี

ชนบท ๒ พระราชมารชอนเกิดถวายแม่ของเมืองเป็นมหา
 ชยปราศ นกทำพระเจ้าให้ไปว่ามาทนายราชทัณฑ์ได้หลายองค์เหมือน
 กัน แต่ที่เทศมโหรีแต่คราวละองค์เคยจะเหมือนสมเด็จพระ
 พุทธเจ้า เห็นจะจำกั้วคำตำแหน่งมหาอุปราชจะตั้งได้แต่พระ
 ราชมารชอนเกิดถวายแม่ของเมือง คือว่าแม่พระมเหสีไม่มีพระ
 ราชมารชอน จะตั้งพระราชมารชอนเกิดถวายแม่ของเมืองเช่น
 สมเด็จพระพุทธเจ้าไม่ได้ แต่ถ้าพระราชมารชอนเกิดถวาย
 แม่ของเมืองไม่มี จะตั้งพระราชมารชอนเกิดถวายพระมเหสี
 เสด็จออกเยี่ยมมหาอุปราชได้หรือไม่ ขอนไม่กระจำ

ชนบท ๓ พระราชมารชอนเกิดถวายลูกหลวงกันเมืองเอก
 ชนมโหรีหลายองค์ แต่ก็ไม่ใช้ระโหรีกันของคไป เพราะเมือง
 เอกมีจำนวนจำกัด ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง (หน้า ๕๓๓)
 ว่า ๕ เมือง คือเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมือง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ๓๓
 ก้าวเพงเพชร เมืองลพบุรี เมืองสิงคโปร์ เพราะพระมเหสีเกิด
 ชนบท ๓ พระองค์มีภูษาทนมโหรีแต่เพียง ๕ องค์

ชนบท ๔ พระราชมารชอนเกิดถวายลูกหลวงกันเมืองโท
 ชนบทมโหรีหลายองค์ ถ้าถือตามกฎหมายตราสามดวง (หน้า ๕๓๓)
 จะมีจำนวนจำกัดมโหรีแต่ ๒ องค์ ก็เมืองอินทรีบุรี และเมือง
 พรหมบุรี ข้อยกเว้นตามกฎหมายว่า พระราชมารชอนเกิดถวายพระ
 มเหสีและแม่ของเมืองอินทรีบุรีและเมืองลพบุรี ก็เมือง
 เอกเมืองโหรีได้ครบไม่

ชนบท ๕ พระราชมารชอนเกิดถวายพระสันตมเหสีพระยาวา
 ราชเจ้าเจ้านายเล็ก ๆ ชนบทและเป็นการแทนชนโหรีทวักน
 คำว่ามหาอุปราช อาจเต็มมหาหลวงเพื่อให้พระ
 ราชบัณฑิตของมหาอุปราชอยู่ประจำโดยตลอดก็ได้ ในกฎหมายตรา
 สามดวงเรียกไม่อยู่ที่ เรยกมหาอุปราชก็มี เรยกพระอุปราชก็มี
 แต่อย่างไรก็ดี ตามที่ทรงเรียงไว้ก็เห็นแต่การทรงสันตมเหสี
 ชนบททางพระมโหรีโหรีได้โดยทั่วไป ไม่มโหรีรายอย่างใด

รัชทายาทแห่งเมืองพิษณุโลก
 กฎหมายตราสามดวงมีพิสดารกฎหมายตราสามดวง
 YIP RARY

ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี

ผลงานวิชาการของ ดร. เจตนา นาควัชระ ผู้เชี่ยวชาญทางวรรณคดีศึกษาและวรรณคดีวิจารณ์ ผู้เขียนกล่าวไว้ในคำนำ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า จงใจเขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นเพื่อชี้ให้เห็นว่า “ทฤษฎีมีประโยชน์และทฤษฎีเป็นประโยชน์ถ้าเรารู้จักใช้ ทฤษฎีไม่ใช่ของขลังสำหรับปัญญาชนกลุ่มเล็ก ๆ แต่เป็นผลของการหลอมรวมประสบการณ์อันกว้างขวางและหลากหลายขึ้นมาในรูปของข้อสรุปรวมทั่วไปที่อาจจะใช้ได้ในต่างกรรมต่างวาระ”

หนังสือเล่มนี้แบ่งออกเป็น ๑๐ บท คือ การสื่อความและการตีความ, สมบัติทางวรรณศิลป์, วัฒนธรรมทางหนังสือ, วรรณคดีกับศิลปะแขนงอื่น, ความจริง ความสมจริง และความลวงในวรรณคดี, วรรณคดีกับการเมือง, วรรณคดีเพื่ออะไร, อารมณ์ขันในวรรณคดี, อารมณ์โศกในวรรณคดี และ ลักษณะของวรรณกรรมเอก

บทที่เลือกให้อ่านคือ “ลักษณะของวรรณกรรมเอก” ซึ่งสรุปสาระความคิดได้ว่าวรรณกรรมเอกมีลักษณะ ดังนี้

๑. ไม่ผูกมัดอยู่กับกาลเวลา และถิ่นที่ วรรณกรรมเอกเป็นผลงานศิลปะที่ข้ามยุค ข้ามสมัย ข้ามวัฒนธรรม เพราะมีลักษณะร่วมของมนุษยชาติ กล่าวถึงธรรมชาติความเป็นมนุษย์ ธรรมชาติลักษณะของโลก หรือที่เรียกว่ามีลักษณะความเป็นสากล

๒. มีความเข้มข้นทางอารมณ์ แสดงความเข้าใจแก่นแท้ของจิตมนุษย์ มีความลุ่มลึกทางปรัชญา อาจเป็นเรื่อง “ใหญ่” ทางกายภาพ คือ มีตัวละครมากมาย ฉากพิศดารใหญ่โต ตัวละครในเรื่อง อาจจะเป็นบุคคลสำคัญ เรื่องราวซับซ้อนคดเคี้ยว หรืออาจเป็นเพียงเรื่องของคนเล็ก ๆ ไม่มีเหตุการณ์รุนแรงเร้าอารมณ์ แต่มีความแหลมคม ลึกซึ้ง ความเข้มข้นทางอารมณ์ไม่ได้หมายถึงปฏิกริยาทางกายภาพที่แสดงออกอย่างรุนแรง เช่น ร้องไห้ฟูมฟาย หรือหัวร่ออหายน แต่เป็นความประทับใจ ซาบซึ้งใจ กินใจ

๓. ไม่ใช่เรื่องที่น่าเสนอความสนุกสนานชั่วคราวช่วยยาม ไม่ใช่งานประเภทขายดี หรือโด่งดังเป็นพลุแตก แต่ต้องเป็นงานที่กระตุ้นพลังอารมณ์และพลังปัญญา เป็นงานที่ผู้แต่งบรรจงสร้าง ผู้อ่านตั้งใจอ่าน บางครั้งต้องอ่านหลายเที่ยวจึงจะได้รสชาติ จึงจะซาบซึ้งเข้าถึงแก่น อ่านแล้วชวนให้คิด ชวนให้พินิจพิเคราะห์ และไม่หยุดเฉพาะเรื่องที่อ่าน แต่จะคิดต่อโดยดึงเอาประสบการณ์ในการอ่านของตนเข้ามาเทียบ หรือดึงเอาประสบการณ์ชีวิตเข้ามาทาบทาบ บางครั้งคิดเลียบไปถึงชีวิตมนุษย์ทั่วไป คือ เกิดความคิดเชิงปรัชญา หรือเกิดการครุ่นคิดพินิจนึกต่อไป

๔. วรรณกรรมสร้างสรรค์จากประสบการณ์ของมนุษย์ ซึ่งกลั่นกรองออกมาด้วยวิธีการที่เป็นศิลปะ ผู้แต่งสามารถชี้ให้เห็นความเป็นมนุษย์ในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งดีและร้าย ทั้งอ่อนแอและเข้มแข็ง ทั้งเลียดสะและเห็นแก่ตัว ทั้งกล้าหาญและขี้ลาด ฯลฯ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ต่าง ๆ นานา ตระหนกตกใจ

ชิงช้า ชื่นชอบ หรือหลงใหล ฯลฯ นอกจากนี้ยังต้องแสดงความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ แม้ว่าจะเป็นเรื่องโศกนาฏกรรมที่ลงเอยด้วยหายนะของมนุษย์ก็ตาม ผู้แต่งต้องสามารถชี้ให้เห็นพลังจิตห้าวหาญแข็งแกร่งในการคืนรนต่อสู้ไม่ว่าเขาจะผิดหรือถูกก็ตาม

๕. เป็นวรรณกรรมเพื่อสร้าง มิใช่เพื่อทำลาย วรรณกรรมอาจจะชี้ให้เห็นความปั่นป่วนวุ่นวายของโลก ความชั่วร้ายเลวทรามของมนุษย์ ความพินาศนิบหนับของสรรพสิ่ง แต่วรรณกรรมก็ต้องชี้ให้เห็นด้วยว่าโลกจักต้องดำเนินต่อไป